

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

О. В. Марченко

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Дніпро
2024

УДК 174 : 347.96
М 30

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Дніпровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 2 від 23.10.2024)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор філософських наук, професор **Дольська О. О.** –
професор кафедри філософії Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»;

кандидат юридичних наук, доцент **Нечітайленко А. О.** –
доцент кафедри державно-правових дисциплін та кримінального
права Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди.

Марченко О. В.

М 30 Юридична деонтологія : навч. посіб. / О. В. Марченко.
Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ. 2024. 168 с.

ISBN 978-617-560-026-9

У навчальному посібнику викладено історію та призначення юридичної деонтології, визначено місце моралі в юридичній етиці, з'ясовано співвідношення моралі та права; висвітлено проблеми морального вибору та моральної відповідальності у діяльності правника, розглянуто моральні проблеми юриспруденції, питання правової культури, естетичних засад професійної діяльності юриста, етики спілкування, культури мовлення правника, а також надано загальну характеристику конфліктів у юридичній галузі та способів їх подолання.

Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників, юристів-практиків, а також для широкого загалу читацької аудиторії, зацікавленої в пізнанні деонтологічних основ права.

ISBN 978-617-560-026-9

© Марченко О. В., 2024
© ДДУВС, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ	7
1.1. Юридична деонтологія як наука і навчальна дисципліна	7
1.2. Поняття деонтології у міждисциплінарному вимірі	16
1.3. Мораль і етика як методологічний «фундамент» юридичної деонтології	21
1.3.1. Мораль, її функції і структура	21
1.3.2. Категорії етики як вчення про мораль	28
1.3.3. Деонтологія і утилітаризм	35
1.4. Юридична етика як різновид професійної етики.....	37
1.5. Право і мораль у системі нормативного регулювання	47
1.6. Професіограма юридичних професій	51
Питання до самоконтролю	58
Список рекомендованої літератури	59
Розділ 2. ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА	61
2.1. Правова культура як складова загальної культури людини і суспільства	61
2.2. Психологічна культура юриста	67
2.2.1. Загальне поняття психологічної культури юриста	67
2.2.2. Психологічні бар'єри в діяльності юриста	74
2.2.3. Професійна деформація особистості юриста	82
2.3. Інформаційно-комунікативна культура юриста	89
2.3.1. Феномен інформаційно-комунікативної культури в умовах інформаційного суспільства	89
2.3.2. Професійна діяльність юриста в комунікативному вимірі	97

2.3.3. Види юридичної комунікації	100
2.3.4. Мовлення юриста як показник його професійної культури	110
2.4. Естетична культура юриста	112
2.4.1. Загальне поняття і складові правової естетики	112
2.4.2. Естетична культура юриста: від теорії до практики	124
2.4.3. Естетичне самовиховання як запорука професійного успіху	132
Питання до самоконтролю	142
Список рекомендованої літератури	143
Розділ 3. КОНФЛІКТИ ТА ЇХ ВИЯВ У ПРОФЕСІЙНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	145
3.1. Загальна характеристика юридичних конфліктів	145
3.2. Способи вирішення конфліктів.....	151
3.3. Управління конфліктами у просторі юридичної комунікації	157
Питання до самоконтролю.....	163
Список рекомендованої літератури	164

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах, коли відбувається актуалізація завдань гуманізації суспільного і державного життя, вивчення моральних аспектів і проблем професії необхідне кожному юристу. Діяльність юриста стосується інтересів людей, вона нерідко пов'язана з вторгненням у їхнє особисте життя, обмеженням прав, ухваленням рішень, що впливають на долю людини, з вирішенням соціальних і міжособистісних конфліктів. Разом із відповідальністю за суворе і точне дотримання законності юристи мають і підвищену моральну відповідальність, що зумовлює важливість вивчення юридичної деонтології.

Юридична деонтологія є обов'язковою компонентою навчального плану усіх юридичних спеціальностей закладів вищої освіти. Це пояснюється тим, що законодавче регулювання правового статусу представників різних юридичних професій охоплює не всі, а лише основні, найважливіші сторони їхньої діяльності, тоді як інші аспекти службового та особистого життя повинні підпорядковуватися правилам загальної та професійної етики.

Метою навчальної дисципліни «Юридична деонтологія» є підготовка висококваліфікованих фахівців та фахівчинь у галузі права, здатних вирішувати складні спеціалізовані завдання із забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності внаслідок засвоєння основних аспектів юридичної професії, вимог до професійної юридичної діяльності, системи моральних цінностей та ідеалів у правничій діяльності. Опанувавши навчальний контент цієї дисципліни, майбутні юристи будуть спроможні визначити у правозастосовчій діяльності моральні пріоритети, системно працювати над формуванням у собі позитивних професійних якостей та моральних установок.

У навчальному посібнику наведено історію та призначення

юридичної деонтології, визначено місце моралі в юридичній етиці, з'ясовано співвідношення моралі та права; висвітлено проблеми морального вибору та моральної відповідальності у діяльності правника, розглянуто моральні проблеми юриспруденції, питання правової культури, естетичних засад професійної діяльності юриста, етики спілкування, культури мовлення правника, а також надано загальну характеристику конфліктів у юридичній галузі та способів їх подолання. Нами обґрунтовано моральні засади діяльності слідчого, прокурора, адвоката, судді, професійно важливі якості для цих спеціалістів, причини виникнення та способи подолання моральної деформації юриста. У посібнику зроблено спробу допомогти здобувачам вищої освіти здобути знання про моральну сутність юридичної професії, моральні вимоги до її представників як у професійній діяльності, так і в позаслужбовій поведінці.

Опанування майбутніми фахівцями матеріалу посібника дозволить сформуванню у здобувачів вищої освіти системний погляд на юридичну професію й стане основою для подальшого розвитку і неперервного удосконалення їх професійних компетентностей.

Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ

1.1. Юридична деонтологія як наука і навчальна дисципліна

Юридична деонтологія – галузь юридичної науки й навчальна дисципліна, що являє собою узагальнену систему знань про кодекс професійної поведінки юриста.

Термін «деонтологія» походить від грецьких слів «деон» – родовий відмінок слова «потрібне, належне» і «логос» – вчення, тобто дослідження належного. Будь-якої істотної відмінності в смислового змісті термінів «юридичний» і «правовий» немає, і вони вживаються як взаємозамінні. Різниця полягає лише в тому, що термін «юридичний» – суворий, офіційний, а термін «правовий» містить більш глибоке етичне, моральне навантаження.

Юридична деонтологія як галузь наукового знання має свій предмет, методи, мету і завдання дослідження.

Аналіз юридичної літератури показує, що однозначного визначення поняття юридичної деонтології поки що немає. У тлумаченні цього питання намітилися такі підходи:

– юридична деонтологія (у вузькому сенсі) – наука про застосування загальних норм моралі в специфічних умовах діяльності юристів-професіоналів;

– юридична деонтологія (у широкому розумінні) – наука, яка аналізує, поряд із моральними, психологічні, політичні, професійні, етичні, естетичні вимоги, що регламентують ставлення фахівця до об'єкта праці – клієнта, а також до своїх колег, і забезпечують загалом режим найоптимальнішої та найгарантованішої поведінки осіб у стані їхньої взаємозалежності.

Зрозуміло, юридичну деонтологію не можна зводити до вузько професійних вимог, і юристи, як і представники інших професій, повинні керуватися загальними поняттями етики: бути уважними один до одного, чесними, правдивими, гуманними, чуйними, душевними тощо.

Однак ці якості в юриста-професіонала мають свою специфіку та нюанси. Чуйність, гуманність набувають належного характеру і є мірою моральної відповідальності. У діяльності людей інших професій чуйність, гуманність мають дещо інший характер, ніж у юристів. У юриста вони визначаються специфікою діяльності кожної з юридичних спеціальностей: адвоката, прокурора, судді, слідчого, нотаріуса, юрисконсульта тощо.

Особливість професії юриста полягає в тому, що він постійно стикається з необхідністю вирішувати (а часом за лічені хвилини) складні проблеми, за якими – життя і честь людей. Ухвалення юридичних рішень вимагає від професіонала-юриста великого напруження моральних сил, мобілізації досвіду і знань, глибокого розуміння ступеня відповідальності перед клієнтом, колективом, в якому він працює, зрештою, перед суспільством. Тому юрист повинен опанувати необхідною мірою (залежно від спеціальності) нормами психології, політики, етики, естетики; мати культурні цінності – юридичні, психологічні, політичні, етичні, естетичні.

Особливість юридичної деонтології полягає в тому, що вона характеризує юриспруденцію крізь призму юридичної професії та діяльності юриста як особистості.

Предмет юридичної деонтології – оптимальний звід правил, який повинен знати і якими повинен керуватися юрист; система психічних, правових, політичних, етичних, естетичних норм-вимог, які в сукупності визначають правовий режим професійного спілкування юриста з колегами та клієнтами (атмосферу відносин «юрист-громадянин»), його професійну поведінку.

Найважливішою формою існування (матеріалізації, об'єктивізації) професійно-правової роботи є поведінка юриста, який керується міркуваннями юридичного характеру.

Поведінка людини визначається не тільки знанням соціальних норм (моралі, звичаїв, права, громадських організацій),

а й її ставленням до тих соціальних цінностей (правових, політичних, етичних, естетичних, естетичних тощо), які захищаються цими нормами.

Поведінка юриста виявляється в:

- культурі професійного мислення;
- умінні на науковій основі організувати свою працю;
- майстерності спілкування,

– здатності оцінювати та переоцінювати професійний досвід, аналізувати власні можливості та помилки, ухвалювати правильні рішення (інакше: бути здатним мудро ухвалювати правильне рішення!), орієнтуватися в психологічних і моральних особливостях клієнта, створювати сприятливий для справи психологічний клімат у колективі, естетично оформляти документи тощо.

Специфіка професійної поведінки зумовлена не лише юридичним мисленням, рівнем кваліфікації, стилем керівництва, особливостями юридичної практики, компетентністю, періодичною атестацією, дисциплінарною відповідальністю тощо.

Вона розкривається в особливих психологічних, моральних відносинах за формулою: юрист – клієнт, юрист – колеги, юрист – родичі клієнта.

Не викликає сумніву, що робота юриста відповідальна і напружена. У ній не може бути головного і другорядного, значущого і малоцінного. Уся його діяльність, від першої зустрічі з клієнтом до результату розгляду «юридичної справи», є єдиним процесом повернення соціального (морального, юридичного, політичного тощо) статусу, відновлення можливості активно й творчо жити та працювати. Будь-яка людина, а до того ж така, що оступилася, або скривджена, внаслідок нехтування її прав завжди потребує уваги, чуйності, турботи. Часто клієнт, який перебуває в пригніченому стані через порушення його прав або після скоєння ненавмисного злочину, вбачає у юристі ту єдину силу, яка здатна впоратися з його бідами, єдину надію.

Професійна діяльність передбачає такі уміння юриста:

1. Створити атмосферу досягнення найсприятливішого результату в спілкуванні з колегами та клієнтами – громадянами,

які потребують його професійно-правових послуг.

2. Своєчасно ухвалити правильне (мудре!) рішення у справі, що розглядається.

3. Належним чином (відповідно до правил юридичної техніки) оформити ухвалене рішення і домогтися його виконання.

Складність становища юриста полягає у тому, що він не може гарантувати абсолютного успіху і водночас зобов'язаний знайти юридичні можливості для відновлення справедливості, а в разі, коли результат юридичного рішення матиме тяжкі наслідки для клієнта, повинен мати мужність сказати про це.

Завжди, коли того вимагають обставини, юрист зобов'язаний звернутись по допомогу своїх колег – старших і більш досвідчених, не проявляти безпідставної самовпевненості, бо це може негативно позначитися на долі клієнта. Важливо, щоб у колективі склалася така обстановка, коли юрист міг бути впевнений, що його старший колега у потрібну хвилину допоможе порадою, участю і зробить це доброзичливо, без приниження гідності того, хто до нього звернувся. Колективне начало, почуття ліктя, готовність прийти на допомогу один одному – цінні якості співдружності юристів.

Важливого значення набуває вдосконалення форм спадкоємності у роботі юристів різних спеціальностей, що передбачає збереження та використання досягнутих результатів, позитивного досвіду. Ефективність спадкоємності забезпечуватиметься лише за умови, якщо в основі відносин фахівців (усіх ланок і рівнів) лежатиме не формальний, а справді творчий, зацікавлений, вільний від суб'єктивізму стиль, форми та методи, що ґрунтуються на гнучкій тактиці, суть якої насамперед – у турботі про людину.

Загальна деонтологія, що розглядає свій предмет у соціально-історичному плані, охоплює основні аспекти характеристики належної, обов'язкової в повсякденній діяльності поведінки юриста під час виконання службових функцій, а саме:

- юриста як особистості (психологічна структура);
- юриста як політичного діяча (ідейно-політична сутність);
- юриста як фахівця (професійний зміст);

- юриста як носія високих моральних принципів (моральна основа);
- юриста як володаря стійких естетичних смаків (естетичні елементи).

Нормативна деонтологія обґрунтовує практичні моральні рекомендації, соціальні норми-вимоги (нормативні приписи) до юриста будь-якої спеціалізації: щодо правил поведінки, норм спілкування, тактики його взаємодії як з колегами, так і з клієнтами, тобто з тими, кому він надає свої професійні послуги.

Спеціальна деонтологія висвітлює специфічні деонтологічні особливості конкретних юридичних спеціальностей (адвоката, прокурора, слідчого, нотаріуса тощо).

Потреба в деонтології виникла, коли почався суспільний поділ праці, що перетворив людину на відносно самотійного індивіда і поклав початок професійному відокремленню соціальних груп усередині суспільства. У міру розвитку продуктивних можливостей поведінка людини ставала дедалі автономнішою, менш залежною від громади.

Суспільний поділ праці ставить людей у залежність один від одного.

Залежність людини від людини буде завжди і скрізь, поки існує суспільство: продавець і покупець, лікар і пацієнт, викладач і студент, юрист і клієнт тощо. Прагнучи до отримання будь-яких благ (купівля автомобіля, проведення медичного огляду, здобуття освіти, оформлення заповіту тощо), кожен член суспільства потрапляє в певну залежність від іншого, який має соціальну владу.

Здавна право було пов'язане з появою особливого інституту соціальної влади – держави, її апарату, спеціалізованих органів: суду, поліції, каральних установ, що мають владні повноваження.

Відносини з державою будуються на основі влади – супідрядності: одна зі сторін має владні повноваження, інша – підпорядковується їм. Ця співпідлеглість має ієрархічний характер і загрожує перевищенням владних повноважень, зловживанням владою: посяганням на свободу, честь, гідність іншої сторони, порушенням принципів соціальної справедливості.

Людство знайшло гаранта, який здатен поставити перепони перевищенню владних повноважень. Цим гарантом є право.

Виникнення права призвело до появи застосовувачів права – юристів, тобто верстви людей, які б займалися управлінням і обслуговуванням населення на високому професійному рівні.

Термін «юрист» є похідним від латинського «jus (juris)». Кожна історична епоха і кожна країна висувала свої деонтологічні вимоги до юриста, який діє у сфері юридичної практики і має певні владні повноваження.

Виникнення уявлень про те, якою повинна бути юридична діяльність, належать до часів Стародавнього Риму і пов'язана з іменами класиків юриспруденції: Гай, Ульпіан, Модестин, Павло, Папініан. Вони вбачали зміст юридичної діяльності у трьох її складових:

- agere – керувати юридичними діями сторін;
- cavere – складати формули документів;
- respondere – давати поради, консультації.

Та й сам термін «юриспруденція» виник у Стародавньому Римі наприкінці IV – на початку III століття до н. е. (лат. *jurisprudencia* – знання права). Діяльність провідних юристів Стародавнього Риму істотно вплинула на наступні покоління юристів країн Західної Європи щодо формування професійних якостей, навичок і установок.

Поступово в усіх країнах світу відбувався процес становлення, а потім організаційного та методичного оформлення професійної юридичної освіти. Перші університети, що виникли в XII–XIII ст. у Болоньї, Падуї, Кембриджі, Саламанці, Парижі, мали юридичні факультети, де готували юристів відповідно до обсягу і змісту правових робіт і послуг цього суспільства й країни.

Переломним моментом у становленні юридичної професії став період розвитку буржуазних відносин і формування юридичного світогляду, який став класичним з кінця XVIII ст. – після поширення країнами Європи ідей Великої французької революції, що знайшли яскраве вираження в Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.). Декларації прав Вірджинні (1776 р.), Декларації незалежності (1776 р.),

Конституції (1787 р.) і Біллі про права (1791 р.) США. Щоправда, імпульс цьому процесу дали революційні перетворення, що відбулися сторіччям раніше в Голландії, які призвели до виникнення теорії природного права (Г. Греції, Б. Спіноза), та особливо у Великій Британії, де була розвинута ця теорія (Т. Гоббс, Дж. Локк), та закріплено її прогресивні ідеї щодо прав людини в таких документах, як Петиція про права (1628 р.), Habeas Corpus Act (1679 р.) та Білль про права (1689 р.).

Властива раннім стадіям розвитку капіталізму ідеалізація права багато в чому сприяла формуванню інтересу до юридичної професії. Накопичений досвід у державах Західної Європи в Новий час став одним із важливих етапів розвитку деонтологічних якостей юриста.

Принципи і норми деонтології завжди залежали від рівня соціально-економічного розвитку, від суспільно-політичного ладу, способу життя, менталітету народу, його національних і релігійних традицій.

Деонтологія завжди була органічно вплетена в систему духовної культури. У міру ускладнення соціального життя, розвитку моральної та етичної культури суспільство передавало накопичувальний обсяг різних видів діяльності, що регулюють їхнє життя і забезпечують цю регуляцію (особливо під час вирішення конфліктів), спеціально визначеним і професійно підготовленим людям. Протягом історії суспільства потреба у праві, професійній діяльності юристів була різною. Усвідомлення цієї потреби змінювалося. Але завжди в суспільстві жило прагнення до справедливого вирішення спору і захисту від свавілля. Тож професія юриста здавна виникла і розвивалася і як вид соціальних послуг, і як засіб виконання управлінських функцій.

Маючи свій власний предмет, юридична деонтологія посідає конкретне місце в системі соціальних наук – як юридичних, так і неюридичних (психологічних, політичних, етичних, естетичних).

Юридична деонтологія є спеціальною професійно-прикладною наукою і навчальною дисципліною, яка тісно пов'язана як із суспільними науками – психологією, соціологією,

етикою, естетикою, так і з юридичними дисциплінами.

У класифікації юридичних наук (1. Теоретико-історичні. 2. Галузеві та міжгалузеві. 3. Спеціально-прикладні) її можна віднести до першої категорії, оскільки вона має стрижнем свого поглибленого вивчення професійну культуру правника, його професійно-правову поведінку, гармонійно пов'язану з політичною, психологічною, етичною та естетичною культурою.

Проблематику юридичної деонтології можна вважати головним чином теоретико-правовою, тісно пов'язаною з правовою психологією, правовою політологією, правовою етикою, правовою естетикою. Є загальний механізм формування професійного кодексу юриста, який містить у собі підсистеми: юридичний, психологічний і соціальний (політичний, моральний, етичний, естетичний) механізми, що тісно взаємодіють на основі найважливіших структурних зв'язків – правових принципів.

Віднесення юридичної деонтології до теоретико-історичних наук жодним чином не означає відсутності специфіки кожної з юридичних наук, що входять до цієї групи.

Предмет юридичної деонтології відрізняється від предмета теорії держави і права, що дає змогу розглядати їх як самостійні науки й навчальні дисципліни. Теорія держави і права певною мірою також є вступом до галузевих наук – конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, екологічного та інших. Однак на відміну від юридичної деонтології, вона є загальнотеоретичною, тобто спрямована на вироблення загальних понять і принципів, на які спираються інші юридичні науки.

Юридична деонтологія, будучи теоретико-правовою наукою і навчальною дисципліною, має свою цільову спрямованість. Вона покликана узагальнити інформацію про якість юридичної практики і представити майбутньому юристу систему вимог, що висуваються до нього в цивілізованому суспільстві, дати загальні відомості про специфіку і зміст юридичної діяльності.

Юридична деонтологія «римується» з теорією держави і права, але спрямована не на розкриття загальнотеоретичних засад права, а на пізнання юридичної діяльності, на людей, які її здійснюють, на загальні та особливі якості їхньої праці.

Норми, що входять у загальну систему висунутих до юриста вимог, розкриваються як чесноти (якості) через рівні його психологічної, політичної, професійно-правової, етичної та естетичної культури.

Юридична деонтологія як навчальна дисципліна покликана допомогти здобувачеві вищої освіти навчитися спілкуватися з клієнтами та колегами, керувати людьми, виважено аналізувати складні ділові ситуації, самостійно ухвалювати рішення, витягувати з негативного досвіду позитивні висновки, вдаватися до постійного самоаналізу та об'єктивної оцінки, як своїх дій, так і дій оточення. Зрозуміло, що чим вищі можливості юриспруденції (теоретичної та прикладної), тим більше вимог висувують до самих юристів-професіоналів.

Сьогодні юрист повинен керуватися не принципами карального характеру, вираженого в заборонних нормах, а гуманними міркуваннями, яким більше відповідають норми дозвольно-відновлювального характеру.

Основна соціальна функція професійної юридичної роботи полягає у перекладенні загальнолюдських правових і моральних принципів і норм на «тональність» професійно-юридичного звучання, своєрідне узгодження суспільних і професійних інтересів, створення найсприятливіших передумов для реалізації конкретних юридичних завдань.

Наукова організація праці та підбір кадрів у практичній юриспруденції – веління нашого часу. Перед суспільством стоїть проблема створення моделі оптимально орієнтованого фахівця – відповідно до його місця, кваліфікації та характеру діяльності.

Треба виокремити три напрями зв'язку юридичної деонтології з іншими правовими науками та навчальними дисциплінами.

Тож юридична деонтологія:

1. Наука, що містить відомості, необхідні для поглибленого розуміння закономірностей юридичної діяльності слідчого, прокурора, судді, нотаріуса, адвоката тощо.

2. Створює теоретичні засади для прикладних юридичних наук і навчальних дисциплін: судова психологія, судова етика,

юридична конфліктологія тощо.

3. Поповнює багаж юридичної науки і практики завдяки самостійному предмету дослідження, розвиває нові підходи, постачає нову інформацію і тим самим збагачує юриспруденцію (теоретичну і прикладну). Маючи свій власний предмет, юридична деонтологія посідає конкретне місце в системі соціальних наук – як юридичних, так і неюридичних. Вона тісно пов'язана як із суспільними науками – психологією, соціологією, етикою, естетикою, так і з юридичними дисциплінами.

1.2. Поняття деонтології у міждисциплінарному вимірі

Термін «деонтологія» введено в науковий обіг у 1834 року англійським філософом і юристом Ієрсмієм Бентамом під час викладення моральних настанов, необхідних для кар'єри та досягнення особистого матеріального благополуччя. Він розробив модель науки про норми професійної поведінки людини, яка має владу, і представив її у книзі «Деонтологія, або Наука про мораль».

З огляду на значення терміна деонтологію зазвичай вважали, та й нині вважають, розділом етики, де аналізуються проблеми обов'язку та належного у відносинах між людьми (поняття деонтології у вузькому розумінні).

Таке поняття деонтології, як уже зазначалося, звужене до розгляду питань професійної поведінки, що містить моральні установки, якими має керуватися фахівець. Деонтологія однаковою мірою застосовна до будь-якої професійної діяльності, яка пов'язана з роботою з людьми і не може бути поза мораллю.

У соціальну діяльність професіонал залучається із його суб'єктивним світом почуттів, переживань, прагнень, способом мислення, моральних оцінок. Вони визначають його діяльність – реалізацію наявних у нього знань під час вирішення соціального завдання та вміння створити сприятливу атмосферу для отримання необхідного позитивного результату.

Ще задовго до введення терміна «деонтологія» І. Бентамом уперше у медицині почали виникати принципи і правила, що

регламентують діяльність професіонала. В античні часи було розроблено систему вимог, які визначають атмосферу взаємодії лікаря і хворого.

Лікар і письменник Абу-ль-Фарадж, який жив у XIII ст., сформулював таке звернення до хворого: «Нас троє – ти, хвороба і я; якщо ти будеш із хворобою, вас буде двоє, я залишуся один – ви мене здолаєте; якщо ти будеш зі мною, нас буде двоє, хвороба залишиться одна – ми її здолаємо».

Велике значення разом з вимогами до особистості лікаря, до його людських якостей (порядності, чесності, доброти), надавалося необхідності постійного самовдосконалення, бо малокваліфікований лікар може завдати хворому шкоди, що є грубим порушенням моральних норм лікування.

Неоціненну роль у розвитку принципів деонтології відіграв Гіппократ. Йому належать максими: «Де любов до людей, там і любов до свого мистецтва», «Не шкодити». «Клятва Гіппократа» пережила століття.

У міру переходу до монотеїстичних релігій (поява християнства, буддизму, ісламу) почали формуватися моральні правила поведінки в суспільстві. У Біблії, Авесті, Корані та інших священних зведеннях у вигляді релігійних законів викладено правила і заборони, засновані на тисячолітньому досвіді. Загальновідомі 10 заповідей Мойсея, що містять такі моральні норми, як шанування батьків, заборони вбивства, крадіжки, перелюбу, лжесвідчення. Так поступово складалася наука про мораль – етика.

Перші праці з етики належать Сократу. Він вважав, що людина за своєю природою добра (моральна), а якщо хтось чинить аморально, то через нестачу розуміння, етичного знання. На думку Сократа, розумна поведінка є синонімом справді людської поведінки, і визначається ступенем піднесення особистості над природним началом.

Платон у своєму етичному вченні виходив з того, що «тільки діяльне, кероване ідеями життя здійснює ідею моральності, чесноти». Він розрізняв чотири основні чесноти: мудрість, мужність (сміливість), розсудливість (самовладання), і

найголовнішу чесноту – справедливість, що компенсує і поєднує інші. І Гіппократ у праці «Про лікаря» стверджував, що той «повинен бути справедливим всебічно, бо в багатьох справах потрібна буває справедливість, а в лікаря з хворими – чимало відносин».

Праці Арістотеля, присвячені етиці, здобули найбільшу популярність у світі. Власне, Арістотель і запропонував назву цієї науки (від *ethos* – звичка, мораль, звичай, вдача, характер). Він, як і його сучасники, вважав цю науку практичною філософією (*sophia* – мудрість), на відміну від теоретичного знання про світ. Специфіка етики, на його думку, полягає в тому, що вона озброює людини методами і засобами впливу на навколишній світ і людей. Робить це вона за допомогою формування ідей про належне (від грец. *deon*, звідси деонтологія – наука про належне), про добро і зло, про ідеали.

Відтоді, говорячи про етику стосовно медицини, тобто про медичну етику, або медичну деонтологію, її часто називають «мудрістю лікування». З розвитком медицини виникли численні школи лікарського мистецтва, причому на різних материках і в різних країнах. У стародавньому Китаї і на Тибеті, в Індії, в стародавній Греції, стародавньому Єгипті, в культурах стародавніх Ацтеків та Інків і в багатьох інших. Традиційно, у зв'язку зі сформованими історичними умовами, найбільший вплив на сучасну Європейську медицину справила медицина стародавньої Греції та Арабських країн. Саме тому основоположником сучасної медичної етики у нас вважається Гіппократ. Його знаменита «клятва» – це перший етичний документ, що знайшов найширше визнання, і багато його постулатів є базовими в сучасних законах і конвенціях, що регламентують дії та професійну поведінку фахівців різних професій.

Зобов'язуючись діяти, «утримуючись від заподіяння всякої шкоди і несправедливості», молодий лікар повинен був з перших своїх кроків засвоїти перший закон медицини: «Не нашкодь», і зрозуміти, що несправедливість у лікарській справі недоречна, як і в будь-якій іншій, але ще більшою мірою. Це були не порожні

слова. У Стародавній Греції та Стародавньому Римі споруджували пам'ятники лікарям. Тим же, хто підписав текст «Клятви», а потім порушив її, загрожувало суворе покарання: штраф або відсікання руки, якою він підписував клятву.

Засновником «медичної деонтології» у Новий час вважається професор М. М. Петров (початок 1950-х рр.). На його думку, медична деонтологія вивчає не тільки відносини «лікар-хворий», а й систему організації обслуговування (включно з культурою обслуговування) хворого в лікувальних установах. Приводом до оформлення медичної деонтології в СРСР як науки і навчальної дисципліни став Міжнародний конгрес лікарського товариства (Женева, 1949), на якому було затверджено «Міжнародний кодекс медичної деонтології».

У 1949 р. в Женеві Міжнародне лікарське товариство затвердило Міжнародний кодекс деонтології. В основу Женевської декларації покладено «Клятву Гіппократа», але в ній знайшли відображення і найгостріші соціальні проблеми ХХ століття. Так, до декларації внесено фрази: «Я не дозволю, щоб релігія, націоналізм, расизм, політика або соціальне становище впливали на виконання мого обов'язку... Навіть під загрозою я не використаю мої знання проти законів людяності». Остання фраза, відображаючи досвід другої світової війни, закріплює положення «Десяти Нюрнберзьких правил» (Нюрнберзький кодекс, 1947), у яких підкреслюється неприпустимість злочинних дослідів на людях.

Показово, що II Міжнародний деонтологічний конгрес (Париж, 1967 р.), визнав за можливе рекомендувати доповнити клятву єдиною фразою: «Присягаюся навчатися все життя!». III Міжнародний конгрес «Лікарі світу за запобігання ядерній війні» (1983 р.) вніс пропозицію доповнити національні та міжнародні кодекси про професійний моральний обов'язок лікаря, в основі яких лежить «Клятва Гіппократа», пунктом, що зобов'язує медиків боротися проти ядерної катастрофи.

Щодо юридичної деонтології, то її було запроваджено у другій половині 1980-х рр. як пропедевтичну, вступну, навчальну дисципліну за ініціативою професора В. М. Горшенєва в

Харківському юридичному інституті (нині Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого), відтоді вона стабільно ввійшла до програми навчання юридичних закладів вищої освіти України.

Тимчасом у Франції та інших європейських країнах приділяють особливу увагу деонтології юридичних професій – видають правові акти, проводять освітню підготовку. Зокрема, Декретом № 86592 запроваджено «Кодекс деонтології національної поліції Франції». В Англії діє «Положення про етичні принципи поліцейської служби Великої Британії», у ФРН – «Етика поліцейського ФРН», у США – «Морально-етичний кодекс поліцейського США».

На міжнародному рівні ухвалено чимало правових документів, присвячених деонтологічному кодексу низки юридичних професій. Наприклад, «Кодекс правил здійснення діяльності адвокатів Європейського співтовариства», ухвалений делегацією дванадцяти країн-учасниць на засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року (Деонтологічний кодекс).

Існування моральних кодексів певних професій – свідчення суспільного прогресу, поступової гуманізації суспільства. Лікарська етика вимагає робити все заради здоров'я хворого, всупереч труднощам і навіть власній безпеці, зберігати лікарську таємницю, за жодних обставин не сприяти смерті пацієнта. Педагогічна етика зобов'язує поважати особистість учня і виявляти до нього належну вимогливість, підтримувати власну репутацію та репутацію своїх колег, дбати про моральну довіру суспільства до вчителя. Етика вченого включає вимогу безкорисливого служіння істині, толерантності до інших теорій і думок, неприпустимості плагіату в будь-якій формі або навмисного спотворення результатів наукових досліджень. Етика офіцера зобов'язує самовіддано служити Вітчизні, проявляти стійкість і мужність, дбати про підлеглих, усіляко берегти офіцерську честь. Свої вимоги містить етика професій журналіста, письменника, художника, етика працівника телебачення, сфери обслуговування тощо.

1.3. Мораль і етика як методологічний «фундамент» юридичної деонтології

1.3.1. Мораль, її функції і структура

Мораль (від лат. *moralis* – моральний; *mores* – звичаї) є одним зі способів нормативного регулювання поведінки людини, особливою формою суспільної свідомості та видом суспільних відносин. Є низка визначень моралі, в яких відображено ті чи інші її суттєві властивості.

Мораль – це один зі способів регулювання поведінки людей у суспільстві. Вона являє собою систему принципів і норм, що визначають характер відносин між людьми відповідно до прийнятих у цьому суспільстві понять про добро і зло, справедливе і несправедливе, гідне і негідне. Дотримання вимог моралі забезпечується силою духовного впливу, громадською думкою, внутрішнім переконанням, совістю людини.

Особливістю моралі є те, що вона регулює поведінку і свідомість людей у всіх сферах життя (виробнича діяльність, побут, сімейні, міжособистісні та інші відносини). Мораль поширюється також на міжгрупові та міждержавні відносини.

Моральні принципи мають загальне значення, охоплюють усіх людей, закріплюють засади культури їхніх відносин, що створюються в тривалому процесі історичного розвитку суспільства.

Будь-який вчинок, поведінка людини може мати різноманітне значення (правове, політичне, естетичне тощо), але його моральний бік, моральний зміст оцінюють за єдиною шкалою. Моральні норми повсякденно відтворюються в суспільстві силою традиції, владою загальноновизнаної і підтримуваної всіма дисципліни, громадською думкою.

Відповідальність у моралі має духовний, ідеальний характер (засудження або схвалення вчинків), являє собою форму моральних оцінок, які людина повинна усвідомити, внутрішньо прийняти та відповідно до цього спрямовувати й коригувати свої

вчинки та поведінку. Така оцінка повинна відповідати загальним принципам і нормам, прийнятим усіма поняттям про належне і негідне, гідне і негідне тощо.

Мораль залежить від умов людського буття, сутнісних потреб людини, але визначається рівнем суспільної та індивідуальної свідомості. Разом з іншими формами регулювання поведінки людей у суспільстві мораль служить узгодженню діяльності безлічі індивідів, перетворенню її на спільну масову діяльність, підпорядковану певним соціальним законам.

Досліджуючи питання про функції моралі, виокремлюють регулятивну, виховну, пізнавальну, оцінювальну-імперативну, орієнтувальну, мотиваційну, комунікативну, прогностичну та деякі інші її функції. Найбільш важливий інтерес для юристів становлять такі функції моралі, як *регулятивна і виховна*.

Регулятивна функція вважається провідною функцією моралі. Мораль спрямовує і коригує практичну діяльність людини з точки зору врахування інтересів інших людей, суспільства. При цьому активний вплив моралі на суспільні відносини здійснюється через індивідуальну поведінку.

Виховна функція моралі полягає в тому, що вона бере участь у формуванні людської особистості, її самосвідомості. Мораль сприяє становленню поглядів на мету і сенс життя, усвідомленню людиною своєї гідності, обов'язку перед іншими людьми і суспільством, необхідності поваги до прав, особистості, гідності інших. Цю функцію заведено характеризувати як гуманістичну. Вона впливає на регулятивну та інші функції моралі.

Мораль розглядають і як особливу форму суспільної свідомості, і як вид суспільних відносин, і як чинні в суспільстві норми поведінки, що регулюють діяльність людини – моральну діяльність.

Моральна свідомість є одним з елементів моралі, що являє собою її ідеальну, суб'єктивну сторону. Моральна свідомість наказує людям певну поведінку і вчинки як їхній обов'язок. Моральна свідомість дає оцінку різним явищам соціальної дійсності (вчинкові, його мотивам, поведінці, способу життя тощо) з погляду відповідності моральним вимогам. Ця оцінка

виражається у схваленні або засудженні, похвалі або осуді, симпатії або неприязні, любові або ненависті.

Моральна свідомість – форма суспільної свідомості й одночасно царина індивідуальної свідомості особистості. В останній важливе місце посідає самооцінка людини, пов'язана з моральними почуттями (совість, гордість, сором, каяття тощо).

Мораль не можна зводити тільки до моральної (етичної) свідомості.

Моральні відносини виникають між людьми в процесі їхньої діяльності, що має моральний характер. Вони розрізняються за змістом, формою, способом соціального зв'язку між суб'єктами. Їхній зміст визначається тим, стосовно кого і які моральні обов'язки має людина (до суспільства загалом; до людей, об'єднаних однією професією; до колективу; до членів сім'ї тощо), але в усіх випадках людина зрештою опиняється в системі моральних відносин як до суспільства загалом, так і до себе як його члена.

У моральних відносинах людина являє собою і як суб'єкт, і як об'єкт моральної діяльності. Так, оскільки вона несе обов'язки перед іншими людьми, сама вона є суб'єктом щодо суспільства, соціальної групи тощо, але водночас вона й об'єктом моральних обов'язків для інших, оскільки вони мають захищати її інтереси, піклуватися про неї тощо.

Моральна діяльність являє собою об'єктивний бік моралі. Про моральну діяльність можна говорити тоді, коли вчинок, поведінка, їхні мотиви піддаються оцінці з позицій розмежування добра і зла, гідного і негідного тощо. Первинний елемент моральної діяльності – вчинок (або проступок), оскільки в ньому втілюються моральні цілі, мотиви або орієнтації. Вчинок містить: мотив, намір, мету, діяння, наслідки вчинку. Моральні наслідки вчинку – це самооцінка його людиною та оцінка з боку оточуючих.

Сукупність вчинків людини, що мають моральне значення, які вона здійснює у відносно тривалій період у постійних або мінливих умовах, прийнято називати поведінкою. Поведінка людини – єдиний об'єктивний показник її моральних якостей, морального обличчя.

Моральна діяльність характеризує тільки дії, морально вмотивовані та цілеспрямовані. Вирішальним тут є спонукання, якими керується людина, їхні специфічно моральні мотиви: бажання зробити добро, реалізувати почуття обов'язку, досягти певного ідеалу тощо.

У структурі моралі заведено розрізняти елементи, що її утворюють. Мораль включає в себе *моральні норми, моральні принципи, моральні ідеали, моральні критерії* тощо.

Моральні норми – це соціальні норми, що регулюють поведінку людини в суспільстві, її ставлення до інших людей, до суспільства і до себе. Їх виконання забезпечується силою громадської думки, внутрішнім переконанням на основі прийнятих у даному суспільстві уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість, чесноту і пороки, належне і засуджуване.

Моральні норми визначають зміст поведінки, те, як заведено поводитися в певній ситуації, тобто властиві даному суспільству, соціальній групі звичаї. Вони відрізняються від інших норм, що діють у суспільстві і виконують регулятивні функції (економічних, політичних, правових, естетичних), за способом регулювання вчинків людей. Звичаї повсякденно відтворюються в житті суспільства силою традиції, авторитетом і владою загальноновизнаної і підтримуваної всіма дисципліни, громадською думкою, переконанням членів суспільства про належну поведінку за певних умов.

На відміну від звичаїв і звичок, коли люди однотипно чинять у схожих ситуаціях (святкування дня народження, весілля, різні ритуали, звичка до певних трудових дій тощо), моральні норми не просто виконуються внаслідок заведеного загальноприйнятого порядку, а знаходять ідейне обґрунтування в уявленнях людини про належну чи неналежну поведінку як узагалі, так і в конкретній життєвій ситуації.

В основу формулювання моральних норм як розумних, доцільних і схвалюваних правил поведінки покладено реальні принципи, ідеали, поняття про добро і зло тощо, що діють у суспільстві.

Виконання моральних норм забезпечується авторитетом і силою громадської думки, свідомістю суб'єкта про гідне чи негідне, моральне чи аморальне, що визначає і характер моральних санкцій.

Моральна норма розрахована на добровільне виконання. Але її порушення тягне за собою моральні санкції, що полягають у негативній оцінці та засудженні поведінки людини, у спрямованому духовному впливі. Вони означають моральну заборону здійснювати подібні вчинки в майбутньому, адресовану як конкретній людині, так і всім оточуючим. Моральна санкція підкріплює моральні вимоги, що містяться в моральних нормах і принципах.

Порушення моральних норм може тягнути за собою, крім моральних санкцій, санкції іншого роду (дисциплінарні або передбачені нормами громадських організацій). Наприклад, якщо військовослужбовець збрехав своєму командирі, то за цим безчесним вчинком відповідно до ступеня його тяжкості на підставі військових статутів настане відповідна реакція.

Моральні норми можуть виражатися як у негативній, заборонній формі (наприклад, Мойсеєві закони – Десять заповідей, сформульовані в Біблії), так і в позитивній (будь чесним, допомагай ближньому, поважай старших, бережи честь змолоду тощо).

Моральні принципи – одна з форм вираження моральних вимог, яка в найзагальнішому вигляді розкриває зміст моральності, що існує в тому чи іншому суспільстві. Вони виражають основні вимоги, що стосуються моральної сутності людини, характеру відносин між людьми, визначають загальний напрям діяльності людини та є основою приватних, конкретних норм поведінки. У цьому плані вони слугують критеріями моральності.

Якщо моральна норма наказує, які конкретно вчинки повинна здійснювати людина, як поводитися в типових ситуаціях, то моральний принцип дає людині загальний напрям діяльності.

До моральних принципів належать такі загальні засади моральності, як гуманізм – визнання людини найвищою цінністю;

альтруїзм – безкорисливе служіння ближньому; милосердя – жаліслива і діяльна любов, яка виражається в готовності допомогти кожному, хто чого-небудь потребує; колективізм – свідоме прагнення діяти на загальний добробут; відмова від індивідуалізму, протиставлення індивіда суспільству, будь-якій соціальності, та егоїзму – віддавання переваги власним інтересам перед інтересами всіх інших.

Крім принципів, що характеризують сутність тієї чи іншої моральності, розрізняють так звані формальні принципи, які стосуються вже способів виконання моральних вимог. Такі, наприклад, свідомість і протилежні їй формалізм, фетишизм, фаталізм, фанатизм, догматизм. Ці принципи не визначають змісту конкретних норм поведінки, але також характеризують певну моральність, показуючи, наскільки свідомо виконуються моральні вимоги.

Моральні ідеали – поняття моральної свідомості, в яких моральні вимоги, що висуваються до людей, виражаються у вигляді образу морально досконалої особистості, уявлення про людину, яка втілила в собі найвищі моральні якості.

Моральний ідеал по-різному розуміли в різний час, у різних суспільствах і вченнях. Якщо Арістотель бачив моральний ідеал в особистості, яка вищою доблестю вважає самодостатнє, відчужене від хвилювань і тривог практичної діяльності споглядання істини, то Кант характеризував моральний ідеал як настанову для наших вчинків, «божественну людину всередині нас», з якою ми порівнюємо себе та покращуємось, ніколи, проте, не будучи в змозі стати на один рівень із нею. Моральний ідеал по-своєму визначають різні релігійні вчення, політичні течії, філософи.

Моральний ідеал, прийнятий людиною, вказує кінцеву мету самовиховання. Моральний ідеал, прийнятий суспільною моральною свідомістю, визначає мету виховання, впливає на зміст моральних принципів і норм.

Можна говорити і про суспільний моральний ідеал як про образ досконалого суспільства, побудованого на вимогах вищої справедливості, гуманізму.

Мораль і право виконують єдину соціальну функцію

регулювання поведінки людей у суспільстві. Вони являють собою складні системи, що включають суспільну свідомість (моральну і правову); суспільні відносини (моральні і правові); суспільно значущу діяльність; нормативні сфери (моральні і правові норми).

Нормативність – властивість моралі і права, що дає змогу регулювати поведінку людей. При цьому об'єкти їхнього регулювання багато в чому збігаються. Але регулювання їх здійснюється специфічними для кожного з регуляторів засобами. Єдність суспільних відносин з необхідністю визначає спільність правової та моральної систем.

Мораль і право перебувають у постійній взаємодії, Право не повинно суперечити моралі. Зі свого боку, воно впливає на формування моральних поглядів і моральних норм. При цьому, як зазначав Гегель, моральна сторона і моральні заповіді ... не можуть бути предметом позитивного законодавства. Законодавство не може декретувати моральність.

Мораль і право кожної суспільно економічної формації однотипні. Вони відображають єдиний базис, потреби та інтереси певних соціальних груп. Спільність моралі і права виявляється і у відносній стійкості моральних і правових принципів і норм, що виражають як волю тих, хто стоїть при владі, так і загальні вимоги справедливості, гуманності. Моральні та правові норми мають загальний характер, необов'язкові; вони охоплюють усі сторони суспільних відносин. Багато правових норм закріплюють не що інше, як моральні вимоги. Є й інші царини єдності, схожості та переплетення моралі й права.

Мораль і право – складові частини духовної культури людства.

За однотипності моралі і права в певному суспільстві між цими соціальними регуляторами є важливі відмінності.

Право і мораль розрізняються:

- 1) за об'єктом регулювання;
- 2) за способом регулювання;
- 3) за засобами забезпечення виконання відповідних норм (характером санкцій).

Право регулює лише суспільно значущу поведінку. Воно не

повинно, наприклад, вторгтися в особисте життя людини. Ба більше, воно покликане створювати гарантії проти подібного вторгнення. Об'єктом морального регулювання є як суспільно значуща поведінка, так і особисте життя, міжособистісні відносини (дружба, любов, взаємодопомога тощо).

Спосіб правового регулювання – правовий акт, створений державною владою, правовідносини, що реально складаються на основі та в межах правових норм. Мораль регулює поведінку суб'єктів громадською думкою, загальноприйнятими звичаями, індивідуальною свідомістю.

Дотримання правових норм забезпечується спеціальним державним апаратом, який застосовує правове заохочення або засудження, зокрема й державний примус, юридичні санкції. У моралі діють тільки духовні санкції: моральне схвалення або засудження, що виходять від суспільства, колективу, оточення, а також самооцінки людини, її совість.

1.3.2. Категорії етики як вчення про мораль

Якщо термін «мораль» латинського походження, то «етика» походить від давньогрецького слова «етос» місцеперебування, спільне житло. У IV ст. до н. е. Арістотель позначив прикметником «етичний» клас людських чеснот характеру, на відміну від чеснот розуму – діаноетичних. Арістотель утворив новий іменник *ethica* (етика) для позначення науки, яка вивчає чесноти. Отже, етика як наука існує понад 20 століть.

У сучасному розумінні етика – філософська наука, що вивчає мораль як одну з найважливіших сторін життєдіяльності людини, суспільства. Якщо мораль являє собою об'єктивно існуюче специфічне явище суспільного життя, то етика як наука вивчає мораль, її сутність, природу і структуру, закономірності виникнення і розвитку, місце в системі інших суспільних відносин, теоретично обґрунтовує певну моральну систему.

Історично предмет етики суттєво змінювався. Вона починала складатися як школа виховання людини, навчання її чеснот, розглядалася і розглядається (релігійними ідеологами) як заклик

людини до виконання божественних заповітів, що забезпечують безсмертя особистості; характеризується як учення про незаперечний обов'язок і способи його реалізації, як наука про формування «нової людини» – безкорисливого будівничого абсолютно справедливого суспільного ладу тощо.

У вітчизняних публікаціях сучасного періоду переважає визначення етики як науки про сутність, закони виникнення та історичного розвитку моралі, функції моралі, моральні цінності суспільного життя.

В етиці заведено виділяти два роди проблем: власне теоретичні проблеми про природу і сутність моралі та моральну етику – вчення про те, як має чинити людина, якими принципами і нормами зобов'язана керуватися.

У системі науки виокремлюють, зокрема, етичну аксіологію, що вивчає проблеми добра і зла; деонтологію, яка досліджує проблеми обов'язку і належного; деспрективну етику, що вивчає мораль того чи іншого суспільства в соціологічному та історичному аспектах; генеалогію моралі, історичну етику, соціологію моралі, професійну етику.

Етика як наука не тільки вивчає, узагальнює і систематизує принципи і норми моралі, що діють у суспільстві, а й сприяє виробленню таких моральних уявлень, що максимальною мірою відповідають історичним потребам, сприяючи тим самим удосконаленню суспільства і людини. Етика як наука слугує соціальному й економічному прогресу суспільства, утвердженню в ньому принципів гуманізму і справедливості. Арістотель у праці «Політика» прямо вказує на те, що саме заслуги людини повинні бути визначальними, наприклад, під час розподілу посад.

До основних категорій етики відносять добро і зло, блага, справедливість, обов'язок, совість, відповідальність, гідність і честь, сенс життя, щастя тощо.

Добро – категорія етики, що об'єднує все, що має позитивне моральне значення, відповідає вимогам моральності, слугує для відмежування морального від аморального, протистоїть злу.

З давніх часів добро і зло тлумачили як дві сили, що панують над світом, надприродні, безособові. Треба зазначити, що

уявлення про добро і зло так сильно змінювалися від народу до народу, від століття до століття, що часто прямо суперечили одне одному.

Релігійна етика розглядає добро як вираження розуму або волі Бога. У різних вченнях добро заведено виводити з природи людини, із суспільної користі, з космічного закону або світової ідеї тощо. Саме визначення добра досить складне. Деякі вчені відмовляються від спроби дати визначення добра, вказуючи, що це верховна, вихідна і кінцева категорія, яка не може бути охоплена будь-якою дефініцією.

Зло – категорія етики, за своїм змістом протилежна добру, узагальнено виражає уявлення про аморальне, таке, що суперечить вимогам моралі і заслуговує на осуд. Це загальна абстрактна характеристика негативних моральних якостей.

Моральне зло треба відрізнити від соціального зла (протилежності блага). Моральне зло має місце тоді, коли воно є проявом волі певної особи, групи осіб, соціальної верстви. Зазвичай як моральне зло оцінюють негативні вчинки людей.

Походження зла пояснюють по-різному. У релігійних ученнях зло – фатальна неминучість людського існування. Іммануїл Кант вважав зло необхідним наслідком чуттєвої природи людини. Французькі просвітителі пояснювали зло результатом нерозуміння людиною своєї справжньої природи. Марксистки пов'язують зло з антагоністичним устроєм суспільства.

З категорією добра пов'язане й таке поняття, як *чеснота* – стійкі позитивні якості особистості, що вказують на її моральну цінність.

Доброчесна людина не тільки визнає позитивні моральні принципи та вимоги, а й творить добро, діючи відповідно до них (добродіяти – робити добро). Уявлення про доброчесність, як і про добро, історично змінювалися. Наприклад, у Стародавній Греції відповідно до вчення Платона чеснота пов'язувалася з такими моральними якостями, як мужність, поміркованість, мудрість, справедливість. Християнська віра в епоху Середньовіччя висунула три основні чесноти: віру, надію, любов (як віру в Бога, надію на його милість і любов до нього).

За всієї мінливості поглядів у різний час і в різних верствах суспільства чесність, гуманність, мужність, безкорисливість, вірність тощо оцінювалися й оцінюються позитивно.

Чесноти іноді пов'язують із певним соціальним становищем особистості. Можна говорити про військові чесноти. У середньовічних лицарів існував цілий культ важких чеснот, серед яких на першому місці були хоробрість і мужність, необхідні для захисту честі та гідності. Лицар волів радше смерть, ніж приниження.

Поряд із поняттям добра в етиці вживається термін благо. У повсякденному житті благо – все, що сприяє людському життю, служить задоволенню матеріальних і духовних потреб людей, є засобом для досягнення певних цілей. Це і природні блага, і духовні (пізнання, освіта, предмети культурного споживання). Корисність не завжди збігається з благом. Наприклад, мистецтво позбавлене утилітарної користі; розвиток промисловості, матеріального виробництва приводить людство на межу екологічної катастрофи.

Добро – різновид духовного блага. В етичному сенсі поняття блага часто вживається як синонім добра.

Обов'язок – категорія етики, що означає ставлення особистості до суспільства, інших людей, яке виражається в моральному обов'язку щодо них у конкретних умовах.

Обов'язок являє собою моральне завдання, яке людина формулює для себе сама на підставі моральних вимог, звернених до всіх. Це особисте завдання конкретної особи в конкретній ситуації.

Обов'язок може бути соціальним: патріотичний, військовий, обов'язок лікаря, обов'язок судді, обов'язок слідчого тощо. Обов'язок особистий: батьківський, синівський, подружній, товариський тощо.

Успішно виконувати свої функції працівники судів і прокуратури можуть тільки тоді, коли вони глибоко усвідомили соціальне значення своєї діяльності та мають високе почуття обов'язку, готові до кінця, всупереч усім труднощам і перешкодам, його виконати. Суддя, прокурор, слідчий не може

мириться з порушеннями законів, прав людини, інтересів суспільства і держави.

В очах суспільства суддя, прокурор, слідчий – непохитний вартовий законності, яким керує тільки почуття обов'язку, який не допускає компромісів, угод із совістю, який не піддається жодному впливу і служить тільки закону і справедливості. Але щоб діяти таким чином, недостатньо обіймати певну посаду і знати закони. Необхідні ще відповідні моральні якості, які дають змогу твердо стояти на сторожі справедливості, незважаючи ні на які впливи.

Совість іноді називають іншою стороною обов'язку. Совість – самооцінювальне почуття, переживання, один із найдавніших інтимно особистісних регуляторів поведінки людей.

Совість – категорія етики, що характеризує здатність людини здійснювати моральний самоконтроль, внутрішню самооцінку з позицій відповідності своєї поведінки вимогам моральності, самостійно формулювати для себе моральні завдання і вимагати від себе їх виконання.

Совість – суб'єктивне усвідомлення особою свого обов'язку і відповідальності перед суспільством, іншими людьми, що виступає як обов'язок і відповідальність перед самим собою.

Почуття совісті убезпечує людину від поганого, порочного, стимулює благородство, відповідальність. Люди нерідко апелюють до власного сумління і до сумління інших, дають оцінку собі та іншим, використовуючи поняття «чисте сумління», «нечисте сумління», «сумління, що заснуло», «совісна людина», «безсовісна», «докори сумління» тощо.

Роль совісті особливо важлива, коли людина перебуває перед моральним вибором, а зовнішній контроль з боку громадської думки або унеможливорюється, або ускладнений.

Юрист, ведучи провадження у справі або виконуючи інші функції, діє у сфері, що зачіпає життєво важливі блага людей, стикається з багатьма колізіями, опиняється перед необхідністю ухвалювати відповідальні рішення, нерідко у складних моральних ситуаціях. І тільки працівники з розвиненим почуттям совісті, здатні правильно, самокритично і принципово судити свої

спонукання і вчинки можуть ефективно виконувати свою високу місію і підтримувати престиж своєї професії та особистості.

Відповідальність – категорія етики, що характеризує особистість з погляду виконання нею моральних вимог, відповідності її моральної діяльності моральному обов'язку, який розглядають із позицій можливостей особистості.

Вирішуючи питання про моральну відповідальність, необхідно враховувати низку чинників, зокрема: чи здатна людина виконувати приписані їй моральні обов'язки; чи правильно вона їх зрозуміла; чи повинна вона відповідати за наслідки своїх дій, на які впливають зовнішні обставини; чи може людина ці наслідки передбачити.

Відповідальність – обов'язок і необхідність звітувати у своїх діях, вчинках, відповідати за їхні можливі наслідки.

Відповідальність – загалом філософсько-соціологічне поняття. Відповідальність в етиці та відповідальність у праві тісно пов'язані. Досить, наприклад, нагадати теоретичні обґрунтування кримінальної відповідальності, принципу особистої та винної відповідальності.

Гідність – категорія етики, що означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, оточення, засноване на визнанні цінності людини як особистості.

Усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю. Людина не вчиняє певного вчинку, вважаючи, що це нижче її гідності. Гідність – вираження відповідальності людини за свою поведінку перед самою собою, форма самоствердження особистості. Гідність зобов'язує здійснювати моральні вчинки, узгоджувати свою поведінку з вимогами моральності.

Водночас гідність особистості вимагає від інших поваги до неї, визнання за людиною відповідних прав і можливостей та обґрунтовує високу вимогливість до неї з боку оточуючих. У цьому відношенні гідність залежить від становища людини в суспільстві, стану суспільства, здатності його забезпечити практичне утвердження невідчужуваних прав людини, визнання

самоцінності особистості.

Поняття гідності особистості спирається на принцип рівності всіх людей у моральному відношенні, ґрунтується на рівному праві кожної людини на повагу, заборону принижувати її гідність, незалежно від того, яке соціальне становище вона займає. Гідність людини – одна з найвищих моральних цінностей.

Чесць як категорія етики означає моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, оточуючих, коли моральна цінність особистості пов'язується з моральними заслугами людини, з її конкретним суспільним становищем, родом діяльності і моральними заслугами, які за нею визнають (чесць офіцера, чесць судді, чесць вченого, лікаря, підприємця).

Чесць і гідність тісно пов'язані. Однак на відміну від гідності, заснованої на визнанні рівності всіх людей, чесць оцінює людей диференційовано.

Історично чесць у моральній свідомості суспільства з'явилася у вигляді уявлень про родову і станову чесць, що наказувала людині певний спосіб життя, діяльності, поведінки, який не принижував би гідність стану, до якого вона належить. Такими були уявлення про офіцерську чесць в умовах, коли офіцерський корпус комплектувався переважно з дворянства. Вони були пов'язані з особливою педантичністю щодо дій, які зачіпали або могли зачепити чесць офіцера і дворянина.

Чесць зобов'язує людину виправдовувати і підтримувати репутацію, якою вона володіє особисто і яка належить соціальній групі, колективу, в якому вона перебуває.

Репутація – думка про моральне обличчя людини, що склалася в оточуючих, заснована на її попередній поведінці. Репутація певної соціальної групи складається на підставі поведінки індивідуумів, що належать до неї, протягом досить тривалого періоду їхньої діяльності. Репутація, зрозуміло, не залишається незмінною, як і самі люди, які її створюють.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – принцип, що означає визнання людини найвищою цінністю, віру в людину, її здатність до вдосконалення, вимогу свободи та захисту гідності особистості,

ідею про право людини на щастя, про те, що задоволення потреб та інтересів особистості має бути кінцевою метою суспільства.

Прихильники гуманізму проголошують людину центром світобудови, вінцем природи. Її прагнення до щастя, насолоди з часів глибокої давнини оголошувалося основою моральності.

Філософ Іммануїл Кант, обґрунтовуючи свою теорію моральності, в якій мораль розглядали як царину належного, сформулював гуманістичну за своєю сутністю вимогу, названу категоричним імперативом. Категоричний імператив (безумовний наказ) Канта в одному з формулювань свідчить: «чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився до нього тільки як до засобу».

Категоричний імператив проголошує найважливіше гуманне положення, яке означає, що всяка людина заслуговує на ставлення до неї як до особистості, гідна бути в центрі уваги інших, що ніхто не вправі використовувати людину як знаряддя, засіб для досягнення особистих або соціальних цілей, ставитися до неї як до свого роду матеріалу.

1.3.3. Деонтологія і утилітаризм

Деонтологія – це етичний підхід, заснований на ідеї, що деякі дії самі собою є морально обов'язковими, незалежно від їхніх наслідків. Утилітаризм, з іншого боку, фокусується на наслідках дій. Він стверджує, що дія вважається морально правильною, якщо вона приносить найбільшу кількість щастя найбільшій кількості людей. Важливо наголосити, що утилітаризм не обов'язково оцінює дії самі собою, а ймовірніше дивиться на загальне благо.

Обидва ці підходи мають свої переваги і недоліки, і науковці по-різному ставляться до їхньої застосовності в різних ситуаціях. Деонтологія, з її акцентом на обов'язку та універсальних принципах, може бути більш жорсткою і менш гнучкою в реальному світі, тимчасом як утилітаризм може викликати занепокоєння щодо можливої жертви деяких, заради щастя

більшості.

Порівняльний аналіз між цими двома етичними підходами допомагає нам краще зрозуміти природу моралі та принципи, які можуть керувати нашими діями. Зрештою вибір між деонтологією та утилітаризмом може залежати від конкретної ситуації та цінностей кожного індивіда.

Порівнюючи деонтологію та утилітаризм, треба також звернути увагу на деякі ключові відмінності між ними. У деонтології акцент робиться на недоторканності певних принципів і правил, які не повинні порушуватися незалежно від обставин. Це надає деонтології певної стабільності та надійності, оскільки вона надає чіткі орієнтири для моральних рішень.

З іншого боку, утилітаризм фокусується на наслідках дій та оцінці, скільки щастя чи страждання вони можуть принести. Це робить утилітаризм більш гнучким і адаптивним до різних ситуацій. Однак його також можна критикувати за потенційне ігнорування прав та інтересів меншості заради більшості.

Важливо зазначити, що в реальному житті часто доводиться знаходити баланс між цими двома підходами. Філософи та етики розробляють різні модифікації та комбінації деонтології та утилітаризму, щоб враховувати як загальні принципи, так і наслідки. Це виділяє складність етичних дилем, з якими ми стикаємося в повсякденному житті.

Коли розглядаються відмінності між деонтологією та утилітаризмом, важливо також звернути увагу на те, як вони підходять до питання про моральний обов'язок й ухвалення рішень.

Деонтологія ґрунтується на ідеї обов'язку і тому, що існують універсальні норми і принципи, яких треба дотримуватися незалежно від обставин. Наприклад, категоричний імператив Іммануїла Канта стверджує, що деякі дії самі собою є неприйнятними, навіть якщо їхні наслідки можуть видатися хорошими. Такий підхід до моралі зобов'язує людей дотримуватися певних правил і принципів, незалежно від наслідків.

Утилітаризм, навпаки, оцінює дії, зважаючи на їхні наслідки,

і прагне досягти максимального щастя і задоволення найбільшої кількості людей. Цей підхід фокусується на тому, які дії можуть принести найбільшу користь і мінімізувати страждання.

Однак існують і критики обох підходів. Деонтологію можна звинуватити в тому, що вона може бути надто жорсткою і нелабільною до обставин, що змінюються, тимчасом як утилітаризм може ігнорувати права та інтереси меншості заради більшості.

Зрештою вибір між деонтологією та утилітаризмом залежить від безлічі чинників, включно з конкретною ситуацією, особистими переконаннями та етичними цінностями. Однак дослідження й обговорення цих двох підходів сприяють глибшому розумінню природи моралі та допомагають людям ухвалювати більш усвідомлені моральні рішення.

Деонтологія та утилітаризм являють собою два основні напрями в етиці, які пропонують різні підходи до визначення моральної правильності дій. Обидва підходи мають свої сильні та слабкі сторони, і вибір між ними може залежати від конкретної ситуації та особистих переконань. Розмова і діалог навколо цих етичних теорій сприяють глибшому розумінню природи моралі та допомагають нам ухвалювати більш обґрунтовані моральні рішення.

1.4. Юридична етика як різновид професійної етики

Професіона діяльність – найважливіший соціальний чинник, без якого немислиме існування людського суспільства. Необхідність повсякденної спільної праці викликає потребу в осмисленні відносин людей різних професійних груп, що й призвело до усвідомлення та оформлення вимог професійної етики.

Професійна етика – це сукупність певних обов'язків і норм поведінки, що підтримують моральний престиж професійних груп у суспільстві. Вона включає у свій зміст як загальні положення, що ґрунтуються на загальнолюдських нормах моралі, так і часткові

принципи, що впливають із конкретних умов і специфіки професії.

Загальні положення професійної етики передбачають:

- а) професійну солідарність (яка іноді перероджується в корпоративність);
- б) особливе розуміння обов'язку і честі;
- в) особливу форму відповідальності, зумовлену предметом і родом діяльності.

Часткові принципи виражаються здебільшого в етичних кодексах – вимогах щодо фахівців. Сукупність моральних вимог, що поширюються на осіб, які здійснюють діяльність у правовій сфері, є професійною етикою юриста в найширшому сенсі.

Стосовно представників юридичних спеціальностей професійна етика спрямована на вірність букві закону, принципівості у відстоюванні інтересів держави, її організацій та окремих осіб, у забезпеченні рівності перед законом як кожного громадянина, так і держави.

Професійна етика юриста являє собою систему моральних норм, правил і уявлень, що регулюють поведінку фахівців у галузі юриспруденції у процесі їхньої професійної діяльності та сприяють підтримці морального авторитету професії юриста в суспільстві.

Загалом професійна діяльність являє собою складну, нормативно регламентовану діяльність, яку здійснює на професійних засадах уповноважений суб'єкт, що має необхідні для цього компетенції (знання, навички, вміння).

З огляду на той факт, що професійна діяльність є соціальним феноменом, треба зазначити, що регулювання її характеру на нормативній основі передбачає не тільки дію норм правового характеру, а й застосування моральних правил, які у своїй сукупності становлять систему професійної етики.

У найзагальнішому вигляді професійну етику можна визначити як систему обов'язкових для представників певної професії правил поведінки, що діють під час безпосереднього виконання своїх функціональних обов'язків, а в окремих випадках їхня регулятивна дія може поширюватися на відносини, які

виникають поза професійною діяльністю (поза службою), ґрунтуючись на високих моральних вимогах, що відбивають та (або) функціонально пов'язані зі специфікою такої діяльності, положеннях законодавства, а також міжнародних стандартів та правил поведінки, які є обов'язковими для представників певної професії.

Професійну етику також можна охарактеризувати як сукупність правил поведінки, що діють у певному професійному середовищі та забезпечують моральний характер відносин, зумовлених специфікою професійної діяльності.

Зі свого боку, зв'язок професійної діяльності з мораллю пояснюється низкою причин.

По-перше, професійна діяльність, будучи соціальним явищем, передбачає різні форми інформаційно-комунікаційної взаємодії та різні варіанти психологічного впливу, які у своїй сукупності можуть загострювати відносини або ж зовсім призводити до конфліктних ситуацій. Відповідно, щоб запобігти негативним проявам, притаманним міжособистісному спілкуванню в умовах професійної діяльності, її суб'єкти повинні дотримуватися певних канонів, що забезпечують моральний характер такої діяльності.

По-друге, якщо зважати на соціальну значущість професійної діяльності, а в окремих випадках на її зв'язок із державою (якщо йдеться про державну службу), то вимога щодо дотримання моральних правил орієнтована на підтримання соціального статусу суб'єкта професійної діяльності та його репутації, а також охорону авторитету організації або органу, в якому він виконує свої функціональні обов'язки за обов'язком служби.

По-третє, моральні норми, що склалися і не втратили своєї актуальності в суспільстві, стають об'єктивно затребуваними в професійному середовищі, оскільки сприяють ефективнішому виконанню функціональних обов'язків, що демонструє практичний зв'язок моралі та професійної діяльності. Наприклад, під час розгляду загальноправового і водночас морального принципу рівності, стає очевидним той факт, що без його дії в суспільстві та професійному середовищі виникли б

дискримінаційні відносини, що призвели б не лише до деструктивних процесів у самому суспільстві, а й у професійному середовищі. Моральна вимога щодо необхідності поважати людину і не ставитися до неї як до засобу для досягнення мети (категоричний імператив Іммануїла Канта) створює необхідні умови не лише для конструктивних відносин, а й для ефективного вирішення завдань у межах професійної діяльності.

Соціальна роль юриста вимагає від нього не тільки високого професіоналізму, а й відповідності морально-етичним стандартам ділової юридичної спільноти. І крім *hardskills* – глибоких професійних знань юристу необхідні *softskills* – етичні компетентності, які охоплює норми поведінки, ухвалення етичних рішень, стиль спілкування і роботи з людьми, соціальний образ юриста.

Володіння цими навичками є умовою, за якої юрист підвищує свою конкурентоспроможність як професіонал. Встановлення морально-етичних стандартів – це головна мета професійних кодексів юристів різних профільних спрямувань.

Але при цьому є загальні принципи етики юридичної спільноти, які можуть бути застосовні всіма юристами незалежно від їхнього місця роботи.

Принцип справедливості. Проблема справедливості постала перед людством з найдавніших часів. Свого часу ще Арістотель, розглядаючи всебічно цю проблему, намагався дати визначення поняттю «справедливість», осмислюючи її як юридичну категорію і як внутрішню властивість законності, що має бути рівномірною і співмірною.

Арістотель уперше розділив справедливість на зрівняльну (справедливість рівності) і розподільну (справедливість пропорційності). Ці аспекти справедливості зберігають своє значення і в сучасних умовах. Несправедливість протилежна справедливості. Вона там, де людина принижена, її права і гідність не забезпечені, між людьми немає рівності, а блага, відплата за добро і зло розподіляються непропорційно.

Будь-який юрист у своїй професійній діяльності має керуватися принципом справедливості, який має

трикомпонентний характер.

По-перше, справедливість як системоутворювальна ціннісна категорія – джерело фундаментальних (природних) прав людини.

Розуміння цього видається важливим, оскільки встановлення справедливого суспільства – та мета, до якої прагне людство під час свого розвитку. Діяти по справедливості – значить діяти правомірно, відповідно до загальних і рівних вимог права і свободи інших осіб.

По-друге, справедливість як міра відплати. Важливо, щоб ця міра була співмірною. І закон покликаний позначити межі цієї пропорційності. Вони можуть бути досить визначеними, як, наприклад, у кримінальному праві. Або, навпаки, ці межі можуть бути більш розмитими, коли закон делегує право визначення співмірності іншим особам, закріпивши лише загальні ознаки, яким вона прагне відповідати. Як-от, наприклад, під час встановлення роботодавцем працівникові винагороди за працю той сам має право встановлювати розмір заробітної плати, але при цьому він зобов'язаний керуватися загальними правилами, яким заробітна плата повинна відповідати. Зокрема, заробітна плата повинна відповідати кваліфікації працівника, складності, кількості, якості та умовам виконуваної роботи.

По-третє, справедливість як соціально-психологічний феномен, що впливає на дії та вчинки людей. Справедливість як спонукальний мотив до тієї чи іншої суспільної поведінки.

Справедливість у суспільстві розуміють у різних аспектах. Це категорія водночас морально-політична і правова. В етиці справедливість – категорія, що означає такий стан речей, який розглядають як належний, такий, що відповідає уявленням про сутність людини, її невід'ємні права, який впливає з визнання рівності між усіма людьми та необхідності відповідності між діянням і відплатою за добро й зло, практичною роллю різних людей та їхнім соціальним становищем, правами й обов'язками, заслугами та їхнім визнанням.

Справедливість є панівною у професійній діяльності юристів. Саме поняття «юстиція» латиною означає справедливість (justitia). Юрист, отже, «представник справедливості».

Справедливість – етична і правова категорія.

Ідея справедливості, вимога справедливості пронизують законодавство сучасного демократичного суспільства.

Правове вираження вимоги справедливості міститься у Загальній декларації прав людини, зокрема стосовно діяльності суду. Зокрема, ст. 10 Декларації говорить: «Кожна людина, для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на засадах цілковитої рівності, на те, щоб її справа була розглянута гласно та з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним та неупередженим судом».

Стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, формулюючи загальну вимогу справедливості до судів при провадженні у кримінальних і цивільних справах, конкретизує її у вигляді мінімуму процесуальних гарантій для кожного обвинуваченого в кримінальному притупленні.

Для професії юриста справедливість є нероздільний моральний і службовий обов'язок.

Справедливість вважають синонімом правосуддя. Правосуддя з давніх часів зображували з пов'язкою на очах, з терезами та мечем. Це означає, що той, хто судить, має бути неупередженим, що перш ніж вирішити, він зобов'язаний точно зважити всі «за» і «проти», а вирішивши, непохитно проводити справедливе рішення в життя.

У юридичній діяльності принциповою є проблема співвідношення законності та справедливості. Через відому консервативність законодавства і складність регульованих ним відносин можуть виникати ситуації, коли рішення, яке формально відповідає букві закону, виявиться несправедливим. Тим часом незаконне рішення не можна визнавати справедливим, тому необхідно своєчасно відображати в законодавстві зміни, що відбуваються в суспільстві, передбачати можливість вибору рішень залежно від обставин справи (наприклад, пом'якшити покарання або зовсім звільнити від нього). Уже створено суди присяжних, правомочних прийняти рішення відповідно до їхнього сумління, народного розуміння

справедливості.

Принцип рівності. Проблема рівності і нерівності корінням своїм сягає античності. Філософія античного світу, починаючи з Платона, намагалася вирішити проблему вибору між рівністю і становими привілеями через формулу: «Кожному своє»: рівність у межах кожного стану і нерівність станів між собою. У християнській філософії середньовічної Європи рівність була релігійною нормою, що визначає ставлення людей до Бога («перед Богом усі рівні»), і не мала ніякого відношення до станової нерівності в суспільстві. Усі ці філософсько-етичні погляди на проблему «воздаяння по заслугам» відображали соціально-політичну специфіку станово-кастових товариств: 1) спадковість привілеїв чи безправ'я; 2) релігійно-юридичний характер суспільної диференціації.

Проте вже в соціальних утопіях Відродження і у філософії Просвітництва ідея соціальної рівності набуває світського характеру і постає питання про природну рівність людей. У період становлення буржуазного суспільства цю тезу взяли на озброєння прогресивні ідеологи, і феодално-становому світопорядку були протиставлені ідеї «свободи, рівності і братерства». Відбулась справжня революція у поглядах людей на зміст принципу «кожному по ділах його»: оцінка заслуг і, відповідно, розподіл благ визначалися вже не приналежністю індивіда до тієї чи іншої групи, а його особистими якостями і заслугами. Ці ідеї знайшли відображення у французькій «Декларації прав людини і громадянина».

З плином часу набув актуальності «ідеал рівності шансів», висунутий буржуазними революціями в Європі. Ідея соціальної рівності вже уособлюється у принципі «кожному по його капіталу».

Сучасні концепції соціальної рівності та нерівності досить умовно можна об'єднати у два напрями:

1) концепції, які відстоюють тезу, що нерівність – це природний спосіб виживання суспільства (М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Девіс, В. Мур та інші);

2) концепції, в яких стверджується, що можна встановити

соціальну рівність, знищити або звести до мінімуму економічну нерівність внаслідок соціальних революцій або на основі реорганізації економічної та соціальних систем (теорія класів Маркса, різні соціал-демократичні теорії, як-от: демократичний, етичний, кооперативний соціалізм тощо).

«Рівність» – це абстрактне поняття. Воно є результатом усвідомленого абстрагування від тих відмінностей, що притаманні зрівнюваним об'єктам. Водночас треба враховувати, що правові відносини, в основу яких покладено принцип рівності, не передбачають нехтування визначальними відмінностями між різними індивідами. Мова йде про принцип формальної рівності (рівності перед законом), який формалізує й впорядковує ці відмінності. Завдяки праву хаос відмінностей перетворюється на правовий порядок рівності і нерівності, узгоджених на єдиних засадах і у відповідності з єдиною нормою.

Головне призначення рівності – максимальна реалізація принципу соціальної справедливості. Саме формальна рівність утворює еталон правового статусу пересічного громадянина і виступає єдиним мірилом співвідносності суспільних відносин суб'єктів. Однак формальна рівність не має на меті вирівнювання правового становища цих суб'єктів – це вже прерогатива закону.

Тривають суперечки і щодо співвідношення «рівності» і «рівноправ'я». Ці категорії треба розглядати як такі, що належать до одного понятійного ряду, але не є тотожними. Людина не може бути рівною іншій людині, адже має притаманні лише їй особливості розумового, психічного розвитку, живе й діє у специфічних соціальних умовах.

Як зазначав М. Лосський, кожна особистість є своєрідним, єдиним у світі індивідуумом, неповторним щодо буття і незамінним за своєю цінністю. Зрівнювання людей, яке здійснюється, наприклад, з метою розподілу суспільних благ у відповідності з універсальним законодавчим стандартом, по суті означає нехтування їхніми індивідуальними особливостями. Саме тому рівність людей недосяжна в будь-якому суспільстві. Що ж до поняття рівноправ'я, то воно подекуди настільки звужується, що

обертається на свою протилежність.

Загалом же в основі більшості хибних уявлень лежить нерозуміння того, що рівність має раціональний смисл і може мати місце лише як однакова для усіх міра правової (формально-правової, формальної) рівності.

Таким чином, принцип формальної рівності являє собою незмінно притаманний праву принцип з історично змінюваною мірою регуляції. І саме завдяки праву хаос відмінностей перетворюється на правовий порядок рядок узгоджених за єдиною мірою рівностей і нерівностей.

Принцип поваги. Суб'єкт-суб'єктні відносини є основою професійної діяльності юриста і тісно взаємопов'язані. Стейкхолдерами (англ. stakeholder) – сторонами ділових відносин – тут є доволі широке коло учасників: це «колеги по цеху», організація, в якій працює юрист, держава і, звісно, особи, з якими він взаємодіє. У юриста-професіонала повинно бути розуміння й усвідомлення цього, а також тих наслідків, які можуть настати в процесі цих відносин.

Повага до всіх учасників – це фундамент взаємодії юриста з усіма, із ким він стикається під час роботи, а також основа самоповаги, яка виникає тоді, коли юрист якісно виконує свої ділові та професійні обов'язки.

Принцип професіоналізму. В основі професійної компетентності юриста має лежати відповідна професійна освіта. Глибокі фахові пізнання основ правових і законодавчих процесів, постійне підвищення своєї кваліфікації дають змогу юристу «тримати руку на пульсі» і завжди бути в курсі змін у законодавстві та судовій практиці в умовах соціального та інституційного різноманіття

Принцип законності. Професійна діяльність юриста спрямована на забезпечення дотримання вимог законодавства, цивільних прав і прав людини, а також на їх відновлення в разі порушення. Очевидно, що досягти цієї мети неможливо неправовими методами. Юрист не може схилити особу, яку він представляє, до зловживання правом, брехні або порушення законодавства. Так само, як і сам не може діяти цими методами від

імені свого роботодавця чи своїх довірителів. Повага до закону в широкому сенсі цього поняття лежить в основі професійної діяльності юриста.

До змісту законності включають два елементи: наявність законів; реалізацію законів. Однак закони як такі не входять до змісту законності. Вони є нормативною основою законності. При цьому закони повинні мати правовий характер, тобто виражати інтереси всього населення, а не свавілля влади.

Значення законності полягає в тому, що вона протистоїть деспотизму влади, охороняє особистість від свавілля, державу від анархії, суспільство від насильства. Відсутність законності породжує широке адміністративне свавілля і загальне беззаконня.

Відмова від законності сприяє зростанню корупції, злочинності, ескалації насильства в усіх його формах і веде до деградації суспільства. Під принципами законності розуміють принципові положення правового життя суспільства, які виражають зміст законності.

Принципи законності:

1) загальність законності, означає рівність усіх перед законом незалежно від соціального стану, добробуту, національності та інших ознак;

2) єдність законності, означає, що закони мають однакову чинність на території всієї держави;

3) верховенство закону, означає, що закони мають вищу юридичну силу і є основним регулятором суспільних відносин. Усі інші нормативні акти є підзаконними і ухвалюються на основі та на виконання законів;

4) єдність законності та доцільності, означає неприпустимість відступів від приписів закону з міркувань удаваної доцільності, бо вища доцільність полягає в неухильній реалізації вимог законів;

5) нерозривний зв'язок законності з культурою, полягає в тому, що законність повинна спиратися на правові (культурні) закони і правову культуру, цивілізовані закони створюють нормативну базу законності, а правова культура виступає як умова створення правових законів та якісної їхньої реалізації;

б) невідворотність відповідальності, цей принцип означає, що зміцнення законності пов'язане не із суворістю законів, а з неминучістю покарання;

7) контроль над реалізацією законів, виконання.

Аналіз загальних принципів, що регулюють професійно-етичні правила діяльності юриста, дає змогу більш детально розглядати їх стосовно окремих професій.

1.5. Право і мораль у системі нормативного регулювання

Співвідношення права і моралі має особливе значення на сучасному етапі розвитку цивілізації, оскільки багато моральних цінностей – свобода, рівність, справедливість, честь, гідність тощо – знаходять юридичне закріплення в нормативно-правових актах. У теорії права співвідношення права і моралі традиційно заведено розглядати з позиції виявлення їхніх спільних рис, відмінностей та особливостей їхньої взаємодії.

У контексті спільних ознак права і моралі можна відзначити такі аспекти.

По-перше, і право, і мораль є головними регуляторами соціальних відносин, тобто вони впорядковують соціальну взаємодію за допомогою встановлення спільної моделі (алгоритму, взірця) поведінки, в межах якої визначаються права, обов'язки та відповідальність учасників соціальних відносин. Саме мораль і право опосередковують розвиток суспільства в напрямі його мобілізації для вирішення соціально важливих завдань.

По-друге, спільна модель очікуваної та необхідної поведінки як щодо моралі, так і для права розкриває нормативний характер обох регуляторів. Нормативність соціального регулятора (право і мораль) означає, що правила поведінки не персоніфіковані, тобто не мають конкретної визначеності щодо тих чи інших осіб. На відміну від казуального регулювання поведінки учасників соціальних відносин, що ґрунтується на визначенні поведінкової

моделі в конкретній ситуації та щодо конкретних осіб, нормативне регулювання (нормативна модель) розраховане на безліч типових ситуацій у необмеженому часовому діапазоні.

По-третє, і право, і мораль виражають міру свободи людини. По суті, обидва соціальні регулятори являють собою міру можливої поведінки суб'єкта, здійснюваної з метою задоволення свого інтересу. Важливо розуміти, що міра в соціальному регулюванні означає кількісну характеристику можливості діяти відповідно до своїх потреб згідно із суб'єктивним інтересом.

Міра можливої поведінки визначає допустимі межі допустимої поведінки, а вихід за ці межі породжує соціальний конфлікт і зумовлює настання соціальної (моральної, правової) відповідальності.

По-четверте, важливою спільною характеристикою права і моралі є наявність єдиного критерію, що виступає універсальною підставою для їхнього визнання і схвалення (соціальна легітимізація). Таким спільним для права і моралі критерієм є справедливість, відповідно до уявлення про яку і формується міра (межа) належної поведінки. Саме оцінка майбутньої поведінки з позиції справедливості дає змогу вибрати ту «золоту середину», яка унеможливує прояв неприйняттого індивідуалізму, з одного боку, та необґрунтованого пріоритету публічного інтересу (держава, суспільство), з іншого боку.

По-п'яте, обидва соціальні регулятори мають і спільну генеалогію, оскільки вони виникли на основі суспільного досвіду і відображають важливі особливості людини і суспільства. Саме ретроспективний характер дії моралі та права дає змогу побачити їхню соціально-культурну, економічну та політичну значущість на певному етапі розвитку соціальних відносин. По суті, саме загальна генеалогія розглянутих соціальних регуляторів дає змогу побачити і зрозуміти менталітет народу, особливості становлення і розвитку державності.

Незважаючи на загальні критерії, що характеризують єдину онтологічну природу права і моралі, у системі соціальних відносин також присутні й відмінності, які в усьому своєму різноманітті дають змогу побачити унікальність права і моралі як таких.

Відмінності соціальних норм багатопланові й можуть бути проведені за такими критеріями: час походження, спосіб формування та забезпечення, сфера дії, механізм дії, форма вираження, особливості конструювання правил поведінки, особливості аксіологічної основи. Вважається, що мораль виникає раніше за право, оскільки створюється на додержавній стадії розвитку суспільства, тоді як походження права (позитивне право) пов'язане зі створенням держави.

Мораль формується в процесі соціальної взаємодії, право ж виникає в процесі правотворчої діяльності компетентних органів влади або ж тих суб'єктів, кому такі повноваження були делеговані державою. Зі свого боку, різні моделі формування зазначених регуляторів зумовлюють неоднакові механізми їх забезпечення: право забезпечено силою державного примусу (наприклад, заходи профілактичного характеру, запобіжні заходи, правовідновлювальні заходи, юридична відповідальність), а мораль забезпечується силою суспільного впливу (осуд, заохочення, засудження).

За сферою дії норми права регулюють тільки найбільш значущі суспільні відносини, тобто такі відносини, які в межах державної політики заслуговують на особливу увагу. Право не може і, в принципі, не повинне регулювати всі соціальні відносини, тому що це призведе до зниження ефективності правового регулювання і вихолощення його цінності. Навпаки, моральні норми регулюють ті соціальні відносини, які не можуть бути об'єктом регулювання з боку права. Наприклад, дружба, любов, корпоративна солідарність, повага, родинність зазвичай стають об'єктом саме морального регулювання.

Треба зазначити, що в деяких випадках держава залишає за моральним регулюванням певні галузі професійної юридичної діяльності. Так, норми різноманітних кодексів професійної юридичної етики регулюють відносини, що виникають у професійному співтоваристві, які не можуть бути врегульовані правом, але є об'єктивно важливими для юридичної діяльності.

Механізм дії норм права і моралі також відрізняється. За механізмом дії соціальні норми поділяють на соціально-автономні

та соціально-гетерономні, що відображає різні способи впливу соціальних норм на поведінку людей.

Соціально-автономні норми являють собою правила поведінки, засновані на внутрішньому переконанні особистості. У цьому плані моральні норми належать до цього виду соціальних норм. Норми права ж за механізмом дії належать до соціально-гетерономних норм, тобто воно (право) виражається в такій моделі поведінки, яка нав'язується ззовні, є зовнішньою щодо особистості, а виконання правил поведінки в межах відповідної моделі суворо регламентоване і забезпечене державним примусом.

Право і мораль також відрізняються і за формою вираження. Норми права мають чітке юридично-технічне закріплення в нормативно-правовому акті, сама норма має певну структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція), тоді як норми моралі закріплені в суспільній свідомості. Однак варто зазначити, що сама суспільна свідомість має цілком конкретне вираження, яке полягає в міфах, казках, повір'ях, піснях, повсякденній і традиційній соціальній практиці. Повсякденна практика виявляється у традиціях щодо поведінки, яка склалася в суспільстві і схвалюється ним. Традиційна соціальна практика охоплює такі моделі поведінки, що вкоренилися в суспільстві на певному етапі й надалі передаються з покоління в покоління.

Окремо треба зазначити відмінності в конструюванні правил поведінки в моралі та праві. На відміну від норм права, моральні норми сконструйовані вкрай розлого, без чіткої регламентації прав, обов'язків і відповідальності. Наприклад, у сучасному суспільстві все ще не втратила своєї актуальності моральна норма, що встановлює обов'язок поступатися місцем у громадському транспорті людині похилого віку. Водночас моральне регулювання відносин у сфері пересування в громадському транспорті не містить будь-якої визначеності щодо закріплення суб'єктів таких відносин, їхніх прав та обов'язків, юридичних характеристик самих відносин.

Моральні та правові норми також відрізняються одна від одної в аксіологічному сенсі, тобто з позиції цінностей, що лежать

в основі двох регуляторів соціальних відносин.

Мораль, як було зазначено вище, є поняттям, що відображає спосіб регулювання соціальних відносин за допомогою орієнтації на сприйняття різного роду етичних категорій (добро, зло, справедливість, рівність, честь, гідність, гуманізм тощо). У цьому ключі будь-яка моральна поведінка зводиться до оцінних суджень, наприклад, «це несправедливий вчинок», «це погана людина», «це нелюдське діяння» тощо. Навпаки, оцінка правової поведінки проявляється в таких оціночних судженнях, як «правомірна або неправомірна поведінка», «законна або незаконна поведінка».

Мораль і право, як регулятори соціальних відносин, перебувають у тісній взаємодії один з одним. Право (як позитивне право, законодавство), будучи регулятором, що походить від держави, спирається на панівні в суспільстві норми моралі. Стосовно права моральні цінності виступають ніби критерієм оцінки людьми ефективності правового регулювання суспільних відносин. Закріплюючи моральні цінності, право тим самим сприяє створенню належних умов для їх реалізації.

Ідеї свободи, рівності, справедливості, які за природою притаманні людині, стають і правовими цінностями. Відповідно, зростає і моральна цінність самих юридичних норм. Про це свідчать і закріплені в нормативно-правових актах положення щодо моральних вимог.

1.6. Професіограма юридичних професій

Професійна діяльність юриста – це вид інтелектуальної праці, у психологічній структурі якої є когнітивний компонент, тобто трудова діяльність фахівця в галузі права вимагає високої активності мислення (логічних, аналітичних операцій), розвиненого мовлення в його діалогічних і монологічних формах, хорошої оперативної та довготривалої пам'яті, здатності концентрації уваги на суттєвих елементах у справі. Загалом когнітивна діяльність юриста як унікальна система містить у собі

й інші психічні елементи, спільно з якими вона забезпечує здатність фахівця до ефективної праці та вирішення поставлених перед ним завдань.

У своїй щоденній роботі юрист повинен оцінювати вчинки громадян з позиції норм права і положень закону. Юрист, як правило, спостерігає за різноманітними формами поведінки громадян у найрізноманітніших ситуаціях їхнього життя і повинен об'єктивно та неупереджено здійснювати свою професійну діяльність з особливою відповідальністю за подальшу долю свого підопічного. Професія юриста містить собі величезну соціальну значущість і моральну відповідальність, тільки за такого підходу до здійснюю своїх професійних обов'язків юристами в нашому суспільстві, ми можемо сподіватися на побудову «громадянського суспільства» в нашій державі.

Майбутній фахівець у галузі права, який обирає професію юриста, повинен відповідально оцінити не тільки високу престижність професії, а й також її величезну відповідальність на шляху до захисту прав і законних інтересів громадян та відновлення справедливості закону. Щоб вловити значущість юридичної діяльності, потрібно провести психологічний аналіз її елементів, і побудувати професіограму, проаналізувати психологічні якості, які є професійно важливими для юриста.

Під спеціальними характеристиками юридичної праці треба відзначити той факт, що ця діяльність являє собою складну соціальну відкриту систему, що містить у собі широкий спектр правової системи всього суспільства і вирішує важливі державні завдання громадської безпеки, відправлення правосуддя, боротьби зі злочинністю.

На основі вищесказаного необхідно зазначити, що професійна мотивація юриста в ідеальній формі свого вираження повинна включати весь комплекс морально-етичних цінностей, професійних інтересів, благих ідеалів і переконань. У мотивації діяльності юриста особливу роль відіграють такі чинники, як: прагнення до відновлення справедливості, бажання встановити істину, почуття обов'язку перед людиною, суспільством, державою, здоровий патріотизм та інші ціннісні орієнтації.

Мотивація особистості людини дуже дуже вельми динамічна, вона трансформується під різними соціальними, економічними, психологічними факторами, тому за певних умов трудової діяльності юриста мотивація або закріплюється на гармонійних засадах і факторах, або починається процес деградації, деформації, особистості юриста та його свідомості.

Професійна діяльність юриста повинна бути зосереджена на прагненні служити правді, істині, обстоювати справедливість, захищати права і законні інтереси громадян, виявляючи при цьому мужність і відвагу. Цілепокладання в діяльності юриста містить у собі елемент прогнозування – передбачення фахівцем своєї майбутньої діяльності на кілька етапів уперед (стратегічне планування).

Дуже важливо встановити канали прямого і зворотного зв'язку між юристом та іншими учасниками його трудової діяльності, тому що на основі вхідної інформації – юрист проводить аналіз своєї праці, планує перехід до вирішення нових завдань, корегує й оптимізує минулі завдання та цілі. Якісна і своєчасна інформація впливає на всю поточну діяльність юриста, оскільки вона закріплює вихідну мотивацію і цілеспрямованість фахівця, і вимагає від працівника додаткових зусиль і вдосконалення, або деформує його, у зв'язку з чим надалі ми бачимо або зростання професійної майстерності, або професійну деградацію і деформацію.

Система важливих якостей і властивостей особистості фахівця утворює психограму юриста. Ці характеристики виступають базою для перероблення вхідної правової інформації і належать до трьох основних категорій: комунікативна, регулятивна, когнітивна.

До когнітивних функцій, як правило, відносять мовлення, мислення, мнемічні процеси, сприйняття, уяву, увагу. Необхідно зазначити, що в діяльності адвоката важливу роль відіграє мовленнєва грамотність, активність, уміння привернути увагу, володіння ораторськими здібностями, способами доведення та спростування того чи іншого факту, оперативність пам'яті та інші.

До регуляторної сфери професійної діяльності фахівця можна віднести емоційні властивості, такі як: чесність, гуманність, патріотизм і відповідальність перед людиною, суспільством і державою; до вольової сфери юриста можна віднести: організованість, принциповість, наполегливість і лідерський настрій.

До комунікативного спектра особистості юриста необхідно віднести такі властивості, як: інтерактивність, інформативність.

Зазначені вище професійні якості та властивості юриста забезпечують вирішення різних завдань, удосконалюючи саму особистість юриста в процесі цієї діяльності.

Професіограма і психограма в сукупності утворюють портрет особистості окремо взятого юриста. На відміну від формальних характеристик, психологічно грамотно структурована й обґрунтована характеристика – повинна стати надійним підґрунтям для об'єктивного оцінювання особистості фахівця та прогнозування його майбутньої професійної придатності й ефективності.

Юридична діяльність характеризується різноманіттям вирішуваних правоохоронних завдань, відповідно до чого існують різні види юридичних професій, пов'язаних із судочинством: слідчого, судді, прокурора, адвоката, а також професій, пов'язаних із вирішенням правових проблем громадян: юрисконсульт, нотаріус тощо.

Розгляд психологічних особливостей праці юриста (слідчого, адвоката тощо) дає змогу побачити найважливіші напрями, окреслити способи підвищення ефективності трудових затрат працівників юстиції, якісніше проводити оцінювання та добір осіб для роботи в галузі юриспруденції. Основними особливостями професійної діяльності юриста є:

правова регламентація професійної поведінки, ухвалених рішень юридичних служб, юристів, які беруть участь у правозастосовчій діяльності. Потреба в дотриманні правових норм є однією з провідних серед інших соціально значущих потреб, які впливають на правосвідомість. І це визначає високий рівень соціалізації особистості юриста;

владний, обов'язковий характер професійних повноважень посадових осіб в органах юстиції. Тут йдеться про те, що використання юристом своїх службових повноважень часто зачіпає інтереси суб'єктів юридичних осіб. Тому ухвалення рішень вимагає від юриста-практика не тільки високого рівня професіоналізму, а й особливих особистісних якостей: аналітичного розуму, емоційної врівноваженості;

напружений, складний, відповідальний характер юридичної діяльності – різноманітна робота в умовах дефіциту часу, нервово-психічні перевантаження;

нестандартний, творчий характер професійної праці юристів вимагає не тільки професійних знань, а й знань з різних галузей науки, культури, освіти;

процесуальна самотійність і персональна відповідальність.

Нині у зв'язку з проведенням правової реформи виникає об'єктивна потреба у створенні стрункої системи добору, оцінювання, виховання та підготовки, а також перепідготовки правників, які повинні будуть працювати в державно-правових структурах, в адвокатських конторах тощо.

Тому особливої актуальності набуває розробка професіограми та психограми особистості юриста і на цій основі створення певних критеріїв професійного оцінювання та відбору для роботи у сфері юриспруденції.

Останні дослідження показали, що можна приблизно сформулювати п'ять основних чинників професійної придатності до юридичної діяльності. Розглянемо ці чинники.

Перший чинник – високий рівень професійної адаптації. Він пов'язаний із нормами поведінки юриста в складних, екстремальних умовах професійної діяльності. До якостей особистості належать: високий рівень правосвідомості; чесність, громадянська мужність; принциповість; обов'язковість, дисциплінованість, старанність.

Другий чинник – нервово-психічна стійкість особистості юриста: стійкість до стресу, працездатність у критичних ситуаціях; розвинуті адаптивні властивості нервової системи (врівноваженість, рухливість, чутливість, активність,

динамічність), що дають змогу на хорошому рівні зберігати працездатність у стані стомлення.

Третій чинник – когнітивна (пізнавальна) активність юриста, високий рівень інтелектуального розвитку: розвинений інтелект, ерудиція; творче мислення, кмітливість; аналітичний склад розуму, прогностична здатність, уміння виділяти головне; рухливість психічних пізнавальних процесів (увага, сприйняття, великий об'єм пам'яті тощо); інтуїція, здатність до рефлексії.

Четвертий чинник – комунікативна компетентність юриста: адекватна здатність установлення емоційного контакту з різними учасниками спілкування; уміння слухати учасника діалогу, емпатійність; достатньо гнучке володіння вербальними (мовлення) та невербальними засобами спілкування; у конфліктних ситуаціях здатність знаходити адекватну стратегію спілкування та поведінки; здатність до співробітництва та досягнення компромісів; самоконтроль над емоціями; самооцінка.

П'ятий чинник – організаторські здібності.

Юрист, крім глибоких професійних знань і досвіду, повинен мати такі якості: розпорядливість, активність; сміливість, наполегливість, цілеспрямованість; самостійність; почуття відповідальності за свої дії; організованість, зібраність, акуратність; високу мотивацію досягнення успіху тощо.

Але крім розглянутих вище соціально-психологічних якостей, які необхідні юристу для успішного зайняття своєю професійною діяльністю, звісно ж, йому необхідно мати і певні (особливі) здібності. Здібності – це відносно стійкі індивідуально-психологічні властивості особистості, що визначають високі досягнення суб'єкта в будь-якій діяльності.

В основі розвитку здібностей лежать певні задатки у вигляді спадкових анатомо-фізіологічних та інших особливостей, властивостей нервової системи. Задатки проявляються тільки за сприятливих умов, що стимулюють їхній розвиток. Сукупність здібностей, які визначають особливі професійні досягнення людини, говорять про її обдарованість. Її вищий прояв – талант. Необхідно розуміти, що існують загальні

та спеціальні здібності.

Загальні здібності: інтелектуальні (проявляються в здатності до навчання індивіда); творчі (використання знань стосовно нових об'єктів пізнання).

Спеціальні здібності: сенсорні (чутливість), рухові тощо. Потім важливе значення мають комунікативні здібності (вони полегшують взаєморозуміння людей) та організаторські (лідерські) здібності.

У реальному житті окремі якості та властивості особистості перебувають у взаємодії, одні з них компенсують нестачу, нерозвиненість інших. Це феномен компенсації, тобто компенсаторні можливості психіки суб'єкта діяльності є складовим елементом професійних здібностей юриста. Саме феноменом компенсації можна пояснити високі результати роботи багатьох юристів, наділених різною мірою тими чи іншими професійно важливими якостями.

ПИТАННЯ ДО САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть поняття й ознаки юридичної деонтології.
2. Охарактеризуйте юридичну деонтологію як науку і навчальну дисципліну.
3. Що є предметом юридичної деонтології?
4. Надайте загальну характеристику методології юридичної деонтології.
5. Назвіть функції та завдання юридичної деонтології.
6. Охарактеризуйте етапи розвитку юридичної деонтології.
7. Проаналізуйте нормативні основи юридичної деонтології.
8. Які ви знаєте принципи юридичної деонтології?
9. Яке місце юридичної деонтології у системі юридичних наук?
10. Надайте визначення поняттю юридичної освіти, її видам.
11. Які ви знаєте форми юридичної освіти?
12. Назвіть основні принципи юридичної освіти.
13. Національні та міжнародні стандарти вищої юридичної освіти. Поясніть, як вони корелюються.
14. Розкрийте взаємозв'язок юридичної освіти, юридичної науки і юридичної практики.
15. Професія «юрист»: поняття, загальні ознаки.
16. Розкрийте особливості професії «юрист».
17. Охарактеризуйте юриста як посадову особу.
18. Назвіть основні види професії «юрист».
19. Юридична діяльність: назвіть основні поняття, ознаки.
20. Назвіть види юридичної діяльності.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення у професійній практиці. Київ : Університет економіки та права «КРОК». 2020. 223 с.
2. Бабенко А. М., Борисова О. О. Юридична деонтологія : навч. посіб. Одеса : ОДУВС, 2022. 176 с.
3. Базь А. В. Правові конфлікти: способи їх вирішення та попередження. Київ : Національний авіаційний університет, 2020. 113 с. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/41417/1/%D0%91%D0%B0%D0%B7%D1%8C%20%D0%90.%D0%92.docx>.
4. Буга Г. С. Історичні витоки та сучасність юридичної освіти та науки в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1. С. 14–20.
5. Грищенко Н. В. Деонтологічна складова професійної підготовки працівників поліції. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наук. пр. Харків : ХНУВС, 2020. С. 22–24.
6. Десять основних правозахисних стандартів правильної поведінки для правоохоронних органів, POL 30/04/98, Лондон. Міжнародна Амністія.
7. Завальний А. М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 113–132.
8. Казначеев Д. Г., Настич Т. М. Забезпечення принципу гендерної рівності у правоохоронній діяльності. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наукових пр. Харків : ХНУВС. 2020. С. 31–33.
9. Каленіченко Л. І., Слинко Д. В. Особливості діяльності національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 1(88). С. 25–34.
10. Каленіченко Л. І., Слинко Д. В. Поняття, ознаки та види корупції. *Право і безпека*. 2022. № 1(84). С. 39–46.
11. Ковбаса В. М., Кусько Р. В., Дрозд Т. В. Діяльність національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні

питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 245–248.

12. Коментар Міжнародної асоціації юристів (ІВА) «Міжнародні принципи поведінки юристів».

13. Курс лекцій з юридичної деонтології : навч. посіб. / за заг. ред. І. А. Логвиненка, І. Л. Невзорова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 184 с.

14. Лаврухін О. В., Кім К. В. Сутність поняття «Юридичний конфлікт». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2018. № 26. С. 61–63.

15. Мирошниченко Т. М. Реалізація засади презумпції невинуватості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 118–122.

16. Пендюра М. М. Поліцейська деонтологія : курс лекцій. Київ : 7БЦ, 2021. 277 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/3b76e630-0633-4385-8b34-55deb8dde585/content>.

17. Петришин О. В., Зінченко О. В. Юридична деонтологія : посіб. Харків : Право, 2017. 84 с.

18. Попадіна Ю. Ю. Організація та діяльність органів прокуратури в умовах воєнного стану. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку : матеріали Всеукр. наукової конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.)*. Одеса : Фенікс. 2022. С. 177–179.

19. Принципи Міжнародної асоціації юристів (ІВА) щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій (пер. з англ.).

20. Радовецька Л. В. Юридична деонтологія. Від навчання до практики : навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 296 с.

21. Уварова О. О. Права жінок та гендерна рівність : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 204 с.

Розділ 2 ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА

2.1. Правова культура як складова загальної культури людини

У філософських, педагогічних і психологічних джерелах наявні численні визначення культури як суспільного феномена. Їх можна об'єднати щонайменше у три великі групи: 1) розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством; 2) культура як специфічний спосіб людської діяльності; 3) культура як процес творчої самореалізації особистості.

У первісному значенні латинське слово *cultura* означало обробку землі, догляд за нею з метою зробити її придатною для задоволення потреб людини. У Цицеронівському розумінні культура сприймалась, насамперед, як «обробка», плекання душі. Новоутворююча функція культури полягає у присвоєнні форми чомусь такому, що досі було хаотичним і безформним. Саме тому культура – це «інформатизація» у первісному латинському значенні цього слова – утворення, надання певного образу, форми. У такому випадку не викликає сумніву думка стародавніх філософів, що «культурна душа» характеризується освіченістю, *сформованістю*. А оскільки кожна форма передбачає певну структуру, то культура є процесом структурування «душі» або, іншими словами, її ієрархізації. «Культурна душа» завжди має сформовану ієрархію норм, цінностей, прагнень, а її відсутність свідчить про відсутність форми, а отже, й культури.

Вивчення професійної культури юриста зумовлене «духом часу»: 1) динамізмом соціальної реальності, науково-технічного прогресу, що виражається у зростанні кількості та розмаїття соціальних ситуацій, що ведуть до узагальнення та нівелювання соціальних норм, до зростання самої проблеми нормування

соціального простору; 2) змінами в ціннісних орієнтаціях сучасного суспільства порівняно з радянським періодом (акцент на індивідуальність), що визначають поведінку особистості як у суспільстві, так і в професії. У професійній діяльності юриста (судді, прокурора, адвоката та інших) важливим є досягнення гармонійного поєднання індивідуально-особистісних інтересів із метою правничої професії – служіння людині, суспільству і державі.

Дослідження професійної правової культури на прикладі конкретного виду правничої діяльності не дають змоги належним чином сфокусуватися винятково на змістовному, внутрішньому, боці професійної культури юриста. Аналіз різновидів професійної правової культури безперечно значущий, оскільки дає змогу осмислити специфіку діяльності конкретної групи правників як представників соціальної системи, але водночас розкриття сутності професійної культури правників потребує внутрішнього дослідження, усвідомлено обмеженого від конкретних видів юридичної практики задля якісного розкриття її структури, механізмів функціонування та розвитку, демонстрації унікальності професійно-правової культури загалом.

Теоретико-правовому дослідженню має піддаватися не тільки елементний склад професійної правової культури в площині окремої групи юристів (суддів, адвокатів, прокурорських працівників тощо), а й внутрішня організація, принципи та закономірності зв'язків структурних елементів, що конститууюють її цілісність і функціональність.

Такі дослідження допоможуть обґрунтувати неможливість застосування професійної правової культури до представників неюридичних професій (педагогів, психологів, менеджерів тощо), а найголовніше – показати способи її розвитку відповідно до умов часу.

Багато дослідників неюридичного профілю аналізують професійну правову культуру вчителів, менеджерів та інших.

Поява подібних робіт ще раз підтверджує множинність поглядів на сутність професійної правової культури. Наголосимо на тому, що вивчення професійної правової культури в межах

філософії, соціології, економіки, педагогіки, психології має за допомогою методології цих наук розкрити особливість зазначеного явища, а не наділяти нею не юристів.

Професія – це вид трудової діяльності, що вимагає певних знань і вмій, набутих у результаті спеціальної освіти, підготовки та досвіду роботи.

Отже, головними критеріями відмінності професіонала в певній галузі праці від непрофесіонала є спеціалізована освіта і сама праця. Професія передбачає, як правило, набуття людиною певною системою знань, навичок, компетенцій, досвідом, просто так будь-яка людина не може прийти в професію, їй потрібен період накопичення цих мінімальних знань, навичок, компетенцій – а це важлива відмінність професії від набору трудових функцій.

Правова культура юриста – якісно характеризує ступінь його опанування загальними та спеціальними знаннями, цінностями, навичками, необхідними юристу в його професійній діяльності. Правова культура є центральним елементом, без якого неможлива професійна діяльність юриста. Професійна культура справжнього фахівця також включає: політичну, етичну, естетичну та психологічну культуру. Кожен із вказаних компонентів професійної культури має три рівні: інтелектуальний, ціннісний та діяльнісний.

Інтелектуальний рівень правової культури розкриває глибину загальних і спеціальних знань у галузі юриспруденції. Ціннісний рівень правової культури включає в себе переконання, принципи, цінності, ідеали, емоції та інші внутрішні імперативні поведінки, які формуються на основі правових знань. Діяльнісний рівень правової культури показує ступінь реальної готовності суспільства й окремої особистості підпорядкувати свої потреби і свою поведінку правовим приписам.

Крім цього, існує аксіологічна складова правової культури, яка проявляється у професійній культурі юристів на рівні практики. У культурології виокремлюють галузі культури – певні сукупності норм, правил і моделей поведінки людей, що становлять відносно замкнуту сферу у складі цілого (економічна,

правова, політична, професійна, педагогічна).

Правова культура юриста складається на основі правової культури суспільства і в кінцевому підсумку являє собою інтегрований результат взаємодії правових культур окремих особистостей. На відміну від правової культури суспільства та особистості, правова культура юриста має професійний характер.

Юристу недостатньо лише загальних фрагментованих знань у галузі юриспруденції. Він повинен:

- досконали знати спеціальну термінологію юриспруденції;
- знати можливості й останні досягнення доктрини та юридичної техніки, а також уміти її використовувати у своїй діяльності;
- швидко орієнтуватися в чинному законодавстві та його змінах;
- досконально знати зміст тих правових актів і норм, з якими йому часто доводиться стикатися за родом своєї діяльності;
- вміти професійно тлумачити зміст правових норм;
- мати професійні навички вчинення різних юридичних дій;
- активно втілювати в життя ідею права і принцип законності.

Можна зазначити, що правова культура юриста складається з перелічених вище елементів, але суспільство часто плутає професійну правову культуру і правову культуру суспільства. Правова культура немислима без людини та її діяльності, без прогресивної спрямованості цієї діяльності та передового мислення. Вона виступає як соціальне явище, що охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її фактичному функціонуванні та розвитку.

Правові цінності, вироблені юристами-практиками на базі досягнень юриспруденції, особливо її прикладного аспекту, апробовані прогресивною практикою, збагачені нею та реалізовані в повсякденному житті. Звідси випливає, що важлива роль у суспільстві належить правовим цінностям, до яких насамперед належить саме право як найважливіший засіб регулювання суспільних відносин. Крім того правові цінності – це і система правових знань, поглядів, правові установки та ціннісні орієнтації. Правові цінності дають змогу юристам ухвалювати правильні

рішення, діяти, зважуючи свої права та обов'язки із законними інтересами людини і громадянина, держави та інших організацій. Так само професійні юристи беруть активну участь у «виробництві» правових цінностей, здійснюючи правотворчу діяльність, висуваючи правові ідеї, розробляючи проекти законодавчих актів, їх обговорення, роз'яснення тощо.

Правові цінності також містять у собі практичний досвід минулого покоління юристів, який дає змогу на цей час вибрати більш необхідні способи свого подальшого розвитку у сфері юриспруденції. Тому юристи є носіями і зберігачами правових цінностей. Звідси напрошується висновок, що можна розглядати саму професійну діяльність юриста як відносно самостійну правову цінність.

Правову культуру юриста розуміють як критичне творче осягнення правових норм, законів, правових явищ з погляду їхньої гуманістичної, демократичної та моральної складової. Вплив на всі елементи правової культури людини і громадянина неможливий без досягнення високого рівня професійної правової культури юриста.

Звідси випливає, що професійна правова культура неминує зобов'язана передавати і відтворювати основні вселюдські та відповідно правові цінності, включно з власною цінністю права як такого. Будь-який рівень правової культури передбачає певні норми чинного законодавства, вміння ними користуватися. Рівень оволодіння правовими цінностями є характеристикою рівня правової культури. Крім того, можна зазначити, що правова культура правника має вищі показники, такі як рівень правосвідомості, законності та правопорядку, рівень правотворчої та правовиконавчої культури та інші показники, відносно правової культури окремих громадян і суспільства в цілому.

Під час професійної діяльності відбувається подальша інтеріоризація правової доктрини, юридичної догматики, правової ідеології у свідомості правника, що відбивається на рівні процесу і результатів його діяльності.

Отже, професійна правова культура – це:

1) частина загальної культури правника, яка, з одного боку, детермінує розвиток його загальної культури, з іншого –зумовлює особливості формування та прояву професійного мислення, професійних компетенцій, поведінки правника;

2) частина правової культури як ціннісно-цільове ядро, яке формує, визначає розвиток правової культури суспільства;

3) вид професійної культури соціуму, у якому відбито взаємозумовленість між груповим (колективним) та індивідуальним досвідом і практикою.

Особливість професійної правової культури полягає в тому, що вона:

1) є системоутворювальним елементом правової культури, де сконцентрована її квінтесенція. Юрист входить у правову культуру, утверджується в ній не тільки як соціальний суб'єкт, а як професіонал, тобто людина, яка опанувала і бере активну участь у формуванні, розвитку та трансляції правової культури;

2) формується і розвивається в процесі правової соціалізації та професіоналізації індивіда. Під час соціалізації людина освоює право як загальнолюдську цінність.

У процесі професіоналізації майбутній юрист долучається до правових цінностей, включає їх у свій внутрішній світ, готується до професійної діяльності, здійснює її, тобто відбувається трансформація «зовнішньої правової культури» у «внутрішню правову культуру»;

3) зміст професійної правової культури конкретизується системою притаманних конкретній професійній групі правників (судді, адвокати, прокурори тощо) правових знань, умінь, ціннісних орієнтацій, норм, традицій, настанов, що відображено в документах, які регулюють їхню професійну діяльність, у кодексах професійної етики;

4) зміст професійної правової культури являє собою синтез загальноприйнятих (неперсоніфікованих) характеристик юридичної професії та індивідуальних особливостей суб'єкта юридичної професії. Юрист – це професійний статус, який є сам собою статичним, і таким, що оживає тільки тоді, коли його набуває конкретна особистість зі своїм набором цінностей,

емоцій, потреб, знань, компетенцій тощо. В індивідуальній правосвідомості поєднуються риси загальні, притаманні правосвідомості єдиної епохи, риси особливі, пов'язані з належністю особистості до певної соціальної групи, індивідуальні, зумовлені вихованням та обставинами особистого життя індивіда.

Ясність і чіткість розуміння сутності професійної правової культури дає змогу визначати шляхи її формування, бачити реальний стан, відповідно до соціокультурних і професійно-цільових змін вносити вчасні корективи в систему юридичної освіти, у процес професійної перепідготовки та підвищення кваліфікації юристів.

Отже, правова культура юриста відіграє головну роль у його професійній діяльності, оскільки характеризує ступінь його володіння професійними навичками та знаннями у сфері юриспруденції, виокремлюючи три рівні правової культури юриста.

2.2. Психологічна культура юриста

2.2.1. Загальне поняття психологічної культури юриста

Зміст психологічної культури юриста полягає в тому, що він має вміти володіти такими психологічними категоріями, як мотивація, бажання правильно організувати процес, спонукання людини до діяльності, захоплення людини, натхнення, тощо. Саме вони характеризують психологію юридичної роботи та управління. Важливу роль зараз відіграє професійне навчання та наукова організація професійних дій. З психологічного погляду це означає, що юрист має вміти знімати напруженість або долати психологічні бар'єри, на основі власних сформованих позитивних емоцій виявляти професійну зацікавленість, уміло застосовувати владні повноваження. Завдяки цьому збільшується творчий потенціал, з'являється натхнення, підвищується працездатність і спостережливість, активізуються пізнавальні процеси та гострота

почуттів у професійній діяльності.

Психологічна культура юриста – це органічна єдність психологічної освіченості (знань, звичок, прийомів аутотренінгу, саморегуляції фахівця тощо), волі, відповідних професійно-психологічних якостей, що здійснюють ефективний вплив на вирішення правових ситуацій.

Говорячи про психологічну культуру, якою повинен володіти юрист, можна сказати, що вона передбачає розвиток високих особистісних душевних якостей. Юристу необхідно постійно вдосконалювати свої знання психології для того, щоб забезпечувати рівновагу між внутрішніми і зовнішніми психічними процесами, що, звісно, впливає на зміст професійної діяльності. Проте цього недостатньо. Адже юрист як особа може характеризуватися високими душевними якостями, але не вміти втілювати їх у практичну діяльність. Як наслідок, не буде забезпечений ефективний психологічний вплив на громадян, що своєю чергою негативно вплине на трудову діяльність фахівця. Коли йдеться про психологічну культуру, важливо необхідно об'єднати теорію і практику.

Зрозуміло, що психологічна культура юриста не існує абстрактно. Вона виявляється в сукупності видів. Тож під час класифікації психологічної культури за юридичними спеціальностями, відповідно, виділяються: культура судді, культура слідчого, культура адвоката, культура прокурора, культура працівника міліції тощо як психологічні культури. Ці їхні різновиди за змістом мають багато спільного, проте існують і суттєві відмінності, які пояснюються специфікою обов'язків.

Доцільно розглянути особливості видів психологічної культури за такими ознаками, як темперамент особистості юриста, що характеризує його відносно стабільно з погляду динамічності, тону, врівноваженості психічної діяльності. Ідеться про відомі типи темпераментів (типи нервових систем): сангвінічний, холеричний, флегматичний, меланхолійний. У зв'язку з цим можна говорити про психологічну культуру юриста-сангвініка, психологічну культуру юриста-холерика, психологічну культуру юриста-флегматика, психологічну культуру юриста-меланхоліка.

Сутність психологічної культури юриста сангвінічного темпераменту полягає в тому, що його ступінь освоєння психологічних прийомів впливу на людей характеризує більша рухливість, активність, але домінує врівноваженість, планомірність. Такий юрист швидко вступає в контакт зі співрозмовником, швидко знайомиться, активно пропонує свої послуги, динамічно вирішує проблеми. Набуття відповідних психологічних звичок у нього відбувається без особливих зусиль. Загалом юрист-сангвінік швидко і правильно реалізує правові норми, вміло керує юридичними справами, не створює конфліктних ситуацій тощо.

Психологічна культура юриста-холерика потребує постійного вдосконалення і конкретних меж. Річ у тім, що такий психологічний тип характеризується неврівноваженістю, дратівливістю, збудженістю і зрештою, непередбачуваністю. Як і сангвінік, холерик має міцну нервову систему. Він може виконувати завдання підвищеної складності, працювати в неординарній оперативній обстановці тощо. Але юрист-холерик потребуватиме постійного контролю. Небезпечним є те, що юрист із такою психологічною культурою може зопалу прийняти неправомірне правове рішення, хоча завжди зуміє вийти зі складної ситуації. Як швидко він запалюється, так швидко й згасає, заспокоюється і, основне, ненадовго ображається, швидко забуваючи неприємності.

Щодо юриста-флегматика, відмітимо його стабільну психологічну культуру. Підвищення її рівня потребує значного проміжку часу, проте це буде надійно і надовго. Стриману манеру поведінки юриста-флегматика вирізняє впевненість у прийнятті виважених юридичних рішень, як правило, безпомилкових. Він, звісно, враховує всі альтернативні варіанти, обирає найоптимальніші. Юриста-флегматика нелегко вивести з психологічного стану рівноваги, він не піддається умовлянням, діє на власний розсуд. Недоліком, можливо, є те, що флегматик повільно ухвалює рішення, не поспішає з пропозиціями.

На особливу увагу заслуговує характеристика психологічної культури юриста-меланхоліка, оскільки це слабкий,

неврівноважений, інертний тип нервової системи. З такими юристами (як і з холериками) керівникам юридичних установ працювати доволі складно. Юристи-меланхоліки дуже вразливі, підвищено емоційні, внаслідок чого вони легко впадають у відчай, відчують безпорадність. Зауваження і пропозиції сприймають неадекватно, насторожено. Вони потребують особливого підходу, тактовної бесіди тощо. Меланхоліків може вразити навіть погляд людини, вони надзвичайно чутливо вловлюють оцінки, думки про свою особистість. Зрозуміло, що таким юристам притаманні тонкі внутрішні переконання, а їхнє юридичне рішення подекуди може бути незрозумілим навіть для колег.

Щодо норм психологічної культури юриста, то як певний вірець, фахівець може встановити їх сам особисто для себе. Тут доцільно орієнтуватися на професійно-етичний кодекс юриста, необхідну допомогу може надати й морально-психологічна служба. Загалом за норми психологічної культури можна прийняти систему загальнолюдських цінностей і вимоги юридичної етики.

Механізм дії психологічної культури юриста, тобто важелі, за допомогою яких психологічна культура втілюється в його практичну діяльність – це насамперед мислення і мова.

Мислення юриста спрямоване на усвідомлення права та реалізацію його норм. У психологічній літературі мислення поділяється на теоретичне та практичне. Юрист повинен розвивати обидва види мислення, щоб активізувати творчий пошук, професійні дії. Але перешкодою творчій діяльності юриста може бути осуд керівників, невпевненість у результатах тієї чи іншої справи. У таких випадках механізм мислення юриста буде «деформований», оскільки його думка залишиться невисловленою.

Думки, як відомо, передаються за допомогою мови. Зауважимо, що мова юриста не завжди адекватна його психологічній культурі. Однак не кожен юрист уміє використовувати слово як засіб юридичної роботи. Трапляється, юристу важко висловитися, а легше скласти письмовий текст, що є наслідком певних прогалин у його психологічній культурі.

Щодо роботи з людьми психологічна культура юриста виявляється на двох рівнях – експектації та емпатії.

Суть психологічної культури на рівні експектації полягає в оцінці здібностей юриста, які він виявляє в певній ситуації. На цьому рівні можна визначити соціальну роль юриста, його професійні можливості, передбачити ті чи інші дії. Зрозуміло, що соціальне очікування наблизатиметься до реальності тоді, коли людину тривалий час знатимуть і спостерігатимуть за нею.

Другий рівень психологічної культури – емпатія – визначається здатністю юриста розуміти інших людей, їхній внутрішній стан, переживання, хвилювання тощо. Тут виявляється вміння юриста розкрити приховані (особливо злочинні) наміри людей, відчувати їхнє сприйняття суспільних явищ, щирість чи нещирість у взаєминах. Тобто рівень психологічної культури на цьому етапі має допомогти юристу пристосуватися до співрозмовника, з метою ефективного психологічного впливу на нього.

Існують певні перешкоди для прояву психологічної культури на рівні емпатії. Спеціальна література фіксує різні джерела таких перешкод. До них можна віднести стандартні образи (стереотипи), враження (думки) інших осіб, психічний стан юриста, тверда спрямованість юриста на одну з кількох позицій, неадекватне розуміння реальності, спрощене бачення ситуації. Високий рівень психологічної культури допоможе подолати ці психологічні бар'єри. Для цього потрібно пам'ятати про їхнє існування і відповідно реагувати.

Певний інтерес становить визначення меж впливу психологічної культури юриста на громадян, на виховну роботу з ними, поза якою психологічна культура юриста може не діяти або змінити площину дії. Найкращою ілюстрацією цьому є своєрідна тактика дії щодо розвитку психологічної культури.

Юрист у правоохоронній роботі з громадянами має дотримуватися такої послідовності: усунути психологічний бар'єр між собою та співрозмовником, оволодіти ситуацією, психологічно вивчити співрозмовника, здійснити певну психологічну установку.

Так, початок розмови юриста з правопорушником, свідком, потерпілими чи іншими учасниками справи пов'язаний із певною психологічною незручністю, що виникає з різних об'єктивних і суб'єктивних причин. Високий рівень психологічної культури допомагає юристу подолати цю незручність, не виявляючи при цьому свого надмірного інтересу.

Юрист має відчутти, коли ініціатива має непомітно перейти до нього. Причому треба звернути увагу на темп такого переходу, його виваженість. Упевнившись у надійності оволодіння ситуацією, юрист повинен приступити до психологічного вивчення співрозмовника. Суть його полягає у виявленні психічних особливостей громадянина, хоча таке вивчення стихійно починається з першого погляду. Ідеться про активне вивчення, в результаті якого з'ясовується тип нервової системи, рівень мислення тощо. Це допоможе поступово підготувати співрозмовника до запланованої розмови через навідні запитання та очікувану вичерпну відповідь.

Звісно, перейшовши до психологічного тиску («атаки»), юрист використовує заплутану систему запитань. Тобто час від часу повертається до попередньої теми, але питання ставить по-іншому, оперуючи конкретними фактами. Однак цей етап психологічної тактики не треба використовувати для того, щоб «загнати співрозмовника в глухий кут». Він має бути ефективним методом отримання достовірної інформації, без порушення законності та норм юридичної етики з метою прийняття правильного рішення.

Фахівцю необхідно виробити вміння працювати з людьми, зберегти себе як моральну особистість. Тому краще, коли мета психологічної культури юриста, насамперед, передбачає встановлення психологічного контакту з громадянами.

Психологічна культура юриста ґрунтується на відповідних засадах і виконує певні функції в юридичній практиці. Так, основними принципами може бути: батьківська комплексність та професійна необхідність, а провідними функціями – своєчасне виготовлення психічної адаптації, формування професійно-правового мислення юриста.

Батьківська комплексність як принцип означає, що всі культури психологічного спрямування – інтелектуальну, внутрішню, емоційну – об'єднує психологічна культура. Тобто інтелектуальна, внутрішня, емоційна є субкультурами щодо психологічної культури юриста, вони співвідносяться як частина до цілого. Тому всі принципи та функції цих субкультур є водночас принципами та функціями психологічної культури особи.

Принцип професійної необхідності застерігає юристів від зловживань психічними прийомами в процесі службової діяльності. Йдеться про недопущення приниження честі та гідності громадян, обману чи корисливості. Цьому покликана сприяти психологічна культура, яка ґрунтується на справедливості, правовому почутті, чесності та головне – доцільності. Юрист має бути впевнений у професійній необхідності психічного впливу на громадян і не зловживати психологічними прийомами.

Психологічна культура виконує таку важливу функцію, як своєчасне виготовлення психічної адаптації юриста до різноманітних несподіванок. Юрист має бути готовий до будь-яких вказівок, умов роботи і при цьому не повинен панікувати, спалахувати. Наразі йдеться не про будь-яку, а саме про вчасну адаптацію, з проявами швидкого реагування, приведення себе у стан професійної готовності. Психологічна культура передбачає також уміння юриста виробляти необхідну адаптацію в громадян. Уміння підготувати людину до подальшої співпраці – це результат психічної адаптації та прояв психологічної культури юриста взагалі.

Не викликає сумніву те, що висока психологічна культура формує справжній, професійно-правовий характер юриста. Професійний досвід дає можливість йому бути готовим до будь-яких ексцесів. Професійна холонокровність допомагає не витратити дорогоцінного часу (інколи й секунди) на емоції чи якісь роздумування. Саме правовий характер спрямовується на пошук істини, на оперативність професійних дій, на логіку обґрунтування різних аспектів правового явища. Тобто

психологічна культура впливає на юриста так, як вимагає правова ситуація або суспільство загалом.

Отже, психологічна культура для юриста має велике практичне значення. Насамперед, вона впорядковує його мислення та ділове мовлення, що дає змогу зрозуміти своє місце в суспільстві та серед колег, де можлива зверхність, формальне ставлення до справи. Крім того, психологічна культура активізує свідомість, розвиває почуття, забезпечує юристу розумну (обґрунтовану, виважену) дію його волі. Адже можлива негативна спрямованість волі, але високий рівень психологічної культури дає змогу запобігти цьому. Психологічна культура сприяє піднесенню настрою, створенню позитивної імпульсивності. Загалом вона підвищує ефективність виконання професійних обов'язків.

Особливості взаємодії юриста з підопічними особами вельми значущі в його професійній діяльності, фахівець повинен розуміти і долати психологічні бар'єри, які стають у нього на шляху. Оскільки діяльність юриста спрямована на відновлення формальної правової справедливості, без налагодження «хорошого» контакту з учасниками відносин, досягнення головної мети не можливе.

2.2.2. Психологічні бар'єри в діяльності юриста

Психологічні бар'єри в діяльності юриста виникають досить часто в діяльності фахівців будь-якого рівня і класу, часом вони не відчуються самим фахівцем, але негайно сприймаються оточуючими його учасниками спілкування. Людина перестає відчувати «реальність» і «адекватність» своєї поведінки, і впевнена в тому, що її сприймають правильно і нормально. Якщо вона виявляє невідповідності між своїми висловлюваннями і реакцією на них іншої особи, починають розвиватися комплекси і вибудовуються бар'єри в спілкуванні.

Необхідно відзначити такі психологічні бар'єри, які виникають у результаті першого спілкування фахівця зі своїм підопічним.

Перше враження, яке справляє юрист під час зустрічі, може

стати бар'єром для подальшого нормального сприйняття і вибудовування нормального прямого і зворотного зв'язку між сторонами. Важливо розуміти, що на формування цілісного образу «юриста» впливає і зорова інформація (його зовнішній вигляд), і слухова пам'ять (асоціації та настанови, що склалися у підопічного внаслідок попереднього спілкування телефоном). Отже, перше враження може бути як адекватним (відповідати дійсності та рисам характеру людини), так і помилковим (таким, що не відповідає дійсності).

Часто в юридичній практиці зустрічається бар'єр упередженості та негативної установки з боку підпеченого. Як правило, у нашому суспільстві у людей існують сформовані «стереотипи» з приводу професії юриста (адвоката), і багато хто вважає, що юристи, адвокати (як видно з дослідження, дані якого були наведені в 1 главі випускної кваліфікаційної роботи) на сьогодні не обтяжені морально етичними зобов'язаннями, не щирі перед своїми клієнтами, а їхня діяльність здебільшого направлена на отримання «максимального прибутку» від клієнта і ситуації, що склалася. Бар'єр упередженості, часто виражається в наступному: людина негативно ставиться (сумнівно) до фахівця в результаті неправильного першого враження або інших прихованих причин. Фахівцю важливо зрозуміти і встановити мотиви негативних установок у людини і долати їх або переформатувати на позитивні та конструктивні.

Бар'єр і негативну установку може внести підопічному інша людина на базі свого особистого досвіду, установок або забобону (і з інших мотивів). Отже, в людини виникає заздалегідь негативна інформація і визначається негативна установка до фахівця, оскільки поки що у неї немає особистого досвіду взаємодії з ним. Таких негативних установок, до моменту безпосереднього особистого спілкування з людиною бажано уникати, якщо ж вони проявилися за раніше, фахівець повинен володіти навичками і методиками подолання «психологічних» установок і бар'єрів.

Існує бар'єр певного роду «боязні» контакту з живою людиною. Буває, так що необхідно почати прямий контакт із людиною, але виникає певний ступор і незручність. Спеціаліст

повинен спокійно, проаналізувати і зрозуміти, що стримує людину від нормального діалогу, усунути наявні емоційні бар'єри, суб'єктивні установки, показати підопічному, що вони нічого не варті й дати зрозуміти, що без подолання цього бар'єру неможливо досягти бажаного результату, для якого і розпочато «саме спілкування». За підсумками бесіди необхідно проаналізувати ефективність розмови та зафіксувати увагу підопічного на тому, що пряме й адекватне спілкування – запорука успішної діяльності в майбутньому. Зазвичай такий бар'єр наявний у людей, які зазнають труднощів у спілкуванні, мають низький рівень товариськості та самооцінки загалом.

Ще одним різновидом виступає бар'єр «очікування нерозуміння». Людина, вступаючи в безпосередній контакт з іншою людиною (особистісне спілкування, ділове спілкування), відчуває сильне хвилювання з приводу, того, чи правильно зрозуміють її, висловлювання, думки тощо. Спочатку у підопічного стоїть установка на те, що юрист обов'язково може (повинен) зрозуміти його невірно (некоректно). Людина заздалегідь прогнозує наслідки цього неправильного формату спілкування і не розуміння, передбачає неприємні наслідки цього спілкування. Фахівцю необхідно проаналізувати планований зміст бесіди з підопічним і за можливості усунути з неї «гострі моменти», психотравмувальні емоційні аспекти, які надалі можуть викликати неадекватне тлумачення сказаного у підопічного.

Необхідно зазначити, «віковий» бар'єр – типовий у системі ділового та спеціалізованого спілкування. Такий бар'єр, здатний проявлятися в різних ситуаціях: між літніми і молодими людьми (молоді фахівці не розуміють, чим саме живе стара людина, що є мотивом багатьох конфліктних ситуацій), існує бар'єр між людьми різних поколінь (покоління, що вирросло на ідеях побудови спільного блага та комуністичної, соціальної держави, і покоління «капіталізму» нашого часу. У людей різних поколінь, цінності та життєві принципи можуть сильно відрізнятися одна від одної (що було продемонстровано в 1 розділі в результаті опитування юристів). Часто люди більш старшого віку засуджують поведінку більш молодих громадян, забуваючи себе і свою поведінку

(мотиви і цінності) в цьому віці. Виникають ускладнення у встановленні гармонійних міжособистісних відносин. Віковий бар'єр досить небезпечний і в системі службової взаємодії (підпорядкування старшому за званням, але молодшому за віком співробітнику).

Підбиваючи підсумки цього параграфу, необхідно зазначити, що під бар'єрами потрібно розуміти численні чинники, які сприяють виникненню конфліктів або появи неправильного сприйняття інформації. Бар'єри спілкування досить різноманітні і вимагають від юриста і фахівця істотної уваги і професійного реагування. Існують комунікативні бар'єри, що можуть досить серйозно відобразитися на психологічному стані, як самого юриста, так і його підопічного (коли людина не розуміє мовлення, не вловлює смислу з контексту співрозмовника), і психологічні бар'єри необхідно усувати та оперативно на них реагувати.

Під психологічною взаємодією в психології спілкування зазвичай розуміють не будь-який контакт, у який вступають громадяни, спілкуючись на ту чи іншу тему, а контакт зі встановленням хорошого прямого і зворотного зв'язку між сторонами.

Стосовно професійної роботи юристів психологічний контакт – це певний рівень спілкування, що характеризується, досягненням взаєморозуміння і зняттям основних наявних бар'єрів, які перешкоджають здоровому спілкуванню для досягнення поставленої перед фахівцем мети або завдання.

Для встановлення хорошого контакту професійного юриста з людиною необхідно зняти психологічні бар'єри, які ускладнюють досягнення взаєморозуміння, викликають недовіру, настороженість, та інші деструктивні психологічні прояви. Найбільш значущими бар'єрами є інтелектуальні, смислові, емоційні, вольові, мотиваційні, і тактичні.

Смисловий бар'єр полягає в усуненні зі свідомості людини всього, що пов'язане за смислом із дискомфортною зоною, тобто людина психологічно і фактично відсторонюється і виходить зі спілкування, якщо зачіпають дискомфортну для неї зону в спілкуванні. Важливо зазначити, що ще раніше в поліцейських

посібниках містилися рекомендації не називати на початку діалогу прямо вчинене людиною злочинне діяння, замінюючи його нейтральним синонімом: не вбив, а вдарив людину, не вкрав, а взяв тощо.

Мотиваційним бар'єром у діяльності юриста може виступати небажання людини в даний момент вести відкриту розмову, упереджене ставлення до працівників правоохоронних органів, боязнь помсти, психологічне небажання (не згода) нести відповідальність за скоєні дії або бездіяльність.

Інтелектуальний бар'єр виникає за умови помилкового сприйняття один одного учасниками діалогу, особливостей мовлення учасників спілкування, різного рівня освіти, високої обізнаності в певних галузях і питаннях.

Емоційний бар'єр виникає за негативних почуттів, що їх відчують співрозмовники стосовно один одного, так і за поганого емоційного фону людини загалом: дратівливість, пригніченість, агресивність, нетерпимість, нечутливість.

Вольовий бар'єр виникає в разі, якщо форсується певного роду підпорядкування своїй волі людини під час спілкування.

Тактичний бар'єр спілкування характеризується в тактиці поведінки особистості, спрямованої на опір через контраргументи у висловлюваннях і діях людини. В основі принципу зазначеного бар'єру лежить софізм, з його формулами для відповідей, які нейтралізують і мінімізують результати висловлювання і впливу на людину. Наприклад: «Крадуть усі, особливо ті, хто має владу!»

Встановлення психологічно здорового контакту між фахівцем (юрист, адвокат, слідчий, суддя, прокурор) і людиною (підопічним, підозрюваним, підсудним) спрямоване на досягнення високого рівня відносин, взаємного прийняття один одного, зважаючи на достоїнства людини та громадянина, здатність людини вирішувати всі труднощі, які виникають, не конфліктним, а гуманним способом (переговори, поступки, взаємність, повага).

Хороший психологічний контакт у взаєминах фахівця з людиною – це позитивний стан міжособистісних відносин, спрямований на вирішення поточної юридичної ситуації (юридичного або фактичного конфлікту). Часто на практиці

виникає необхідність удосконалити психологічний контакт із певною людиною, при цьому необхідно пам'ятати, що довірчі відносини відрізняються від психологічного контакту довірою фахівцю (співробітнику правоохоронних органів) конфіденційної інформації для вирішення поточних завдань (оперативних завдань). На основі багаторічної практики розроблено спеціальні прийоми, методи і методики, які викликають у людини бажання взаємодіяти і досягати згоди з фахівцем. Це технологія встановлення здорового психологічного контакту під час спілкування.

Для встановлення здорового спілкування в юридичній галузі можна вдатися до методики контактної взаємодії, що включає до свого складу три принципи і шість стадій зближення при встановленні «здорового» психологічного контакту з людиною. Принципи, встановлені автором, зводяться до такого:

1. Принцип послідовності у відносинах. Він характеризується послідовним проходженням стадій зближення з людиною, і виокремлює два важливих моменти: а) не можна пропускати або випереджати стадії, інакше можливий конфлікт; б) не можна довго затримуватися на стадіях, інакше контакт припинить свій розвиток і не перейде на інший рівень (стадію).

2. Принцип орієнтації у спілкуванні. Він вказує на те, що перехід до наступної стадії контакту здійснюється через сприйняття ознак завершеності попередньої стадії (на різних стадіях існують різні ознаки, що вказують на її завершення: подолання нерозуміння, подолання настороженості, розслаблення й заспокоєння співрозмовника, зменшення односкладових відповідей (на кшталт «так» або «ні»), скорочення пауз під час відповідей, готовність підтримати розмову, готовність сприйняти інформацію, та інші). Досвід розрізнення зазначених вище показників набувається практичним тренуванням (до 12 разів), після чого ці ознаки розпізнаються фахівцями інтуїтивно.

3. Принцип виклику (мотивації людини) прагнення до зближення. Він характеризується необхідністю виклику прагнення у людини до потреби бесіди. Ініціатор контакту, як правило, викликає інтерес до своєї особистості, навіює співрозмовнику

свою значимість і важливість для нього. Самі стадії зближення між фахівцем і людиною виокремлюються за переважним способом впливу на людину і досягнення поставленої мети. Послідовно за правильного і грамотно встановленого контакту проходять такі шість стадій зближення співрозмовників:

1. Стадія накопичення рівня згоди співрозмовників на початку спілкування. На цій стадії необхідно домогтися, щоб людина кілька разів сказала слово «Так» і при цьому не говорила слова «ні». Не має значення, з приводу чого досягається згода між сторонами розмови, важливо набрати критичну масу відповідей – «Так». Фахівець і сам не повинен заперечувати і погоджуватися фразами на кшталт: «Можливо», «Припустимо» тощо, навіть у разі незгоди з думкою свого співрозмовника. Запитання можна формулювати для полегшення завдання, виходячи з очевидних речей, від прогнозу погоди до факту виклику на допит людини: «Сьогодні така-то погода!?» – «Так». «Вам неприємний виклик у поліцію? – «Так». Ви розкажете як все було насправді? – «так» Ви хочете швидше закінчити цю справу?» – «Так» тощо. Важливість цієї стадії характеризується зняттям прагнення на конфронтацію, коли співрозмовник налаштований сказати «ні», а змушений відповідати словом «Так», це, як правило, збиває його, спричиняє фрустрацію. Показниками проходження цієї стадії спілкування є ознаки розгубленості людини та очікування у вашого співрозмовника.

2. Стадія пошуку спільних інтересів у співрозмовників під час діалогу. Фахівцю рекомендується з'ясувати і дізнатися хобі, інтереси, захоплення людини, з якою він контактує. Інтерес завжди повертає увагу до вашої персони з боку людини. Досить просто дізнатися інтерес людини і через прояв поваги та уваги до її інтересу розташувати прихильно співрозмовника до себе. Як правило, інтерес і його пошук завжди викликають позитивні емоції в людини, а виникнення райдужних емоцій виконує функцію провідника, коли ініціатор таких запитань сприймається добре, бо сам по собі є джерелом появи позитивних емоцій. Важливо зазначити, що спілкування за інтересами зближує людей, створює групу за інтересом. Нейтральний інтерес до вашого

співрозмовника практично завжди знімає відмінність у становищі та соціальному статусі між людьми. Стадія припиняється, коли співрозмовник починає говорити про найголовніше, про самого себе, називати свої якості, дає свою характеристику, пояснюючи свої успіхи і невдачі, що показує фахівцеві на необхідність переходу до іншої стадії спілкування.

3. Стадія прийняття загальних принципів і якостей, пропонованих для конструктивного спілкування. На цій стадії розмова зосереджується на особистості людини, з'ясовується спрямованість її переконань, погляди на ті чи інші обставини і ситуації, ставлення і властивості її особистості. Коли співрозмовник створив особистий образ, часом ідеалізований, виникає потреба його подальшому коригуванні, що є завданням наступної стадії.

4. Стадія виявлення деструктивних якостей і властивостей, для спілкування. На цій стадії встановлюється, що не подобається особистості в самій собі і що, на її думку, заважає їй жити. На цій стадії починають з'ясовувати всі обставини справи і ставлення до них самого співрозмовника, продовжує проявлятися інтерес до фігури співрозмовника.

5. Стадія індивідуального впливу на співрозмовника. На цій стадії співрозмовник в ідеальному варіанті має побачити у фахівця людину, яка має право, досвід і можливість правильно впливати на нього через зближення, яке відбулося, і виявлену взаємну повагу та інтерес.

6. Стадія взаємного сприяння і вироблення загальних норм. На цій стадії досягається певного роду згода і взаєморозуміння. Якщо наводити практичний приклад, то найчастіше, якщо не пройдено всі вище зазначені стадії зближення співрозмовників, на запитання, чи визнає себе людина винною в пред'явленому їй обвинуваченні, буде, ймовірно, відповідь: «Ні!», після чого людині дуже важко змінити зайняту раніше позицію. Якщо було вжито кроків щодо встановлення здорових і конструктивних міжособистісних відносин, і фахівець домігся психологічної можливості впливу на людину, то психологічно важче людині займати надалі негативну позицію протидії своєму «партнеру».

Можна використовувати й інші прийоми встановлення психологічного контакту і довірчих відносин. Наприклад, прийоми: 1) отримання та накопичення інформації про співрозмовника і прогнозування своїх дій; 2) первинного накопичення згоди і включення співрозмовника в спілкування; 3) встановлення психологічного контакту з урахуванням мотивів співрозмовника; 4) встановлення контакту з урахуванням індивідуальних особливостей і станів співрозмовника; 5) встановлення контакту з урахуванням умов спілкування; 6) розкриття завдань і цілей діяльності для встановлення контакту; 7) зміцнення довіри; 8) підвищення значущості довірчих відносин.

Підбиваючи підсумки цього параграфа, необхідно зазначити, що всі прийоми і правила складають техніку встановлення психологічного контакту між фахівцем та іншими учасниками відносин. Ці прийоми та правила вимагають від професійного юриста, великого практика спеціального вивчення та неодмінного застосування їх у своїй діяльності для формування стійких навичок. Для подолання «бар'єрів» необхідно точно оцінити ситуацію, чітко з'ясувати причини виникнення «бар'єру» і діяти згідно з наміченою схемою. При цьому треба врахувати головний принцип: співпраці та взаєморозуміння з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей партнерів по спілкуванню. Необхідно усвідомити, що для подолання психологічних бар'єрів важливу роль відіграє мотиваційний стан людини.

2.2.3. Професійна деформація особистості юриста

Професійна деформація – це невідповідна загальноприйнятій моделі манера поведінки, мислення та дій у професійному та повсякденному житті. Професійна деформація фахівця проявляється в його девіантній поведінці як в особистому житті, так і в професійній діяльності. Окремі ознаки професійної деформації можуть проявитися на ранньому етапі професійної діяльності.

У професійній юридичній діяльності девіантна поведінка

проявляється у зневажливому, зарозумілому і нерідко патерналістському ставленні до молодих спеціалістів, інших колег і клієнтів, у конфліктах, що виникають із ними, у завищеній самооцінці своїх професійних компетенцій, у недотриманні правил і вимог корпоративної культури, у частій зміні місця роботи.

Основними формами прояву професійної деформації можуть бути:

- 1) несумлінність у роботі;
- 2) нерозуміння сенсу роботи;
- 3) прихильність до стереотипного мислення і стереотипних методів роботи;
- 4) стереотипне спілкування з клієнтами без урахування специфіки їхніх справ та індивідуальності;
- 5) службові дії в обхід закону;
- 6) ігнорування рекомендацій колег;
- 7) ігноруванні, нехтуванні та небажанні враховувати принцип презумпції невинуватості.

Професійна деформація (девіантна поведінка) юриста також може проявитися, по-перше, у разі незавершеного або недостатнього процесу соціалізації особистості, тобто індивід не засвоїв повноцінно наявних у суспільстві/юридичному співтоваристві цінностей та морально-етичних норм поведінки, необхідних для належного ведення правничої діяльності, молодий працівник не розуміє значущості професійної культури й етики, та, по-друге, коли поставлені ним внутрішні цілі і завдання стають для нього недосяжними, а бажання досягнути їх у будь-якій ситуації є недосяжним.

Основою професійної деформації також нерідко виступає соціально-суспільна значущість самої юридичної професії: юрисконсульт, нотаріус, адвокат, суддя, прокурор, слідчий – від них залежить доля людини. Можливість вершити долі людей за прогалин у морально-етичному вихованні формує в такого «вершителя доль» відчуття всесильності та всемогутності, що за недостатньої соціалізації самого юриста спричиняє девіантні відхилення.

Прояв професійної деформації в діяльності юриста знижує рівень його професійної придатності та ефективності послуг, які він надає, відлякує клієнтів, що завдає шкоди компанії, і підриває авторитет юридичної спільноти. Поява професійної деформації у фахівця – це результат, наслідок його професійної діяльності та професійних успіхів на тлі слабкої, недосконалої внутрішньої системи особистісних якостей людини. Професійна деформація не знає вікових обмежень. Закрутитися в голові від успіху може як у молодого фахівця, так і в маститого профі.

Професійна деформація розвивається під впливом як чинників професійної діяльності зовнішнього середовища (спілкування з клієнтами і правопорушниками), так і внутрішньосистемних чинників внутрішнього середовища, ступеня сформованості та зрілості системного культурного середовища організації (відносини в колективі, відносини працівників і керівництва тощо).

Професійна деформація, будучи породженням професійної діяльності та професійних успіхів, проявляється насамперед у змінах особистісних властивостей юриста як людини, у трансформації її внутрішнього змісту, її системи цінностей, поведінки в колективі, спілкування з колегами й клієнтами, у її психомоториці, що потім неминуче негативно позначається на її професійній діяльності. І коло замикається.

Професійна деформація реалізується в конфліктах, що свідчить про розбіжність особистих інтересів і цілей компанії. Наприклад, кредо компанії проголошується, що отримана клієнтом вигода має значно перевищувати розмір оплати юридичної послуги, а інтереси клієнта є вищими за власну вигоду юриста. Саме тут і може проявитися слабкість юриста – відхилення від загальноприйнятої норми. Особисті вигоди ставляться юристом понад проблеми клієнта, і юрист починає накручувати розмір гонорару, ставити розмір оплати юридичної послуги в залежність від результату справи на користь клієнта. Це і є відхід від професійної культури – професійна деформація.

Юридична діяльність належить, переважно, до професії «людина-людина», що включає відносини між людьми, але, на

відміну від інших видів подібної діяльності, *має свої особливості: це відносини між людиною-юристом, у руках якої тимчасово перебуває доля іншої людини – клієнта, яка перебуває також тимчасово в залежності від юриста.* Через цю особливість юридична професія найбільшою мірою схильна до професійної деформації.

Професійна деформація юриста і представників подібних професій має свої особливості: по-перше, її сприятливим підґрунтям є слабо розвинена, спотворена система особистісних якостей; по-друге, вона проявляється вже на початку професійної діяльності фахівця і може швидко розвиватися; по-третє, спотворена поведінка в результаті тривалої професійної діяльності поступово стає невід’ємною частиною особистості фахівця. Професія «юрист» за такими спеціальностями як адвокат, слідчий, прокурор, суддя висуває високі вимоги до морально-етичних, емоційно-психологічних та інтелектуально-фізичних якостей людини. Будь-яка тріщина в особистісних якостях веде до професійної деформації.

На відміну від цих спеціальностей юрист в організації – корпоративний юрист не відчуває подібних перевантажень. Його перевантаження мають характер особистих взаємин із керівництвом.

Незалежно від юридичної спеціалізації всі представники цієї професії у своїй повсякденній правозастосовчій діяльності стикаються з надскладними проблемами та конфліктами, які потребують креативних рішень правового характеру, що призводить до підвищених перевантажень та роздратування, знервованості та стомлюваності, стресу та емоційних зривів, апатії та розгубленості. Постійні перевантаження в роботі породжують синдром хронічної втоми, залишають відбиток на характері, перетворюючи веселу і товариську особистість на похмуру протилежність, негативно позначаються на здоров’ї (порушення сну, головний біль, поганий апетит) і психологічному стані фахівця, що спричиняють відчуття тривожності та ненадійності свого соціально-професійного становища й підвищену стурбованість за майбутнє своєї сім’ї. Приміром, надмірне і

хронічне перевищення тривалості робочого дня, що виходить за всі законодавчі нормативи, вкрай негативно впливає на відносини в сім'ї і бумерангом вдаряє по професійній діяльності працівника.

Однією з форм професійної деформації виступає професійне вигорання, що є результатом підвищених психофізіологічних навантажень у формі накопичених негативних емоцій, які виснажують внутрішні ресурси людини, та проявляються в недружньому ставленні до колег і клієнтів.

Професійна деформація особистості має об'єктивний і суб'єктивний характер.

З **об'єктивних чинників** треба виокремити: сутність професійної діяльності, умови її виконання, стиль управління, компетентність керівництва, соціально-економічні умови, підвищену законодавчу регламентацію праці, підвищений контроль з боку держави і суспільства, характер відносин юриста з громадянами.

Із **суб'єктивних чинників** можна виокремити: особливості індивідуально-особистісних властивостей і професійних взаємовідносин, проблеми професійно-кар'єрного становлення та розвитку особистості.

Як зазначалося вище, на деформацію професійної діяльності впливають особливості юридичної діяльності, особистісні та соціально-психологічні властивості. З особливостями юридичної діяльності пов'язана надмірна регламентація діяльності, владні повноваження щодо громадян, підвищена відповідальність і психофізичне перевантаження.

З особистісних якостей, що спотворюють професійну діяльність, виділяють переоцінку професійних здібностей і можливостей, підвищену підозрілість, огрубіння особистості та необґрунтовану жорсткість щодо громадян, завищені очікування, недостатній самоконтроль і низьку стійкість до стресів, приховане та явне розчарування в професії та невиправдані очікування. Розчарування в правильності вибору професії частіше завдає удару по молодих юристах.

Із соціально-психологічних чинників, що деформують професійну діяльність, треба виокремити грубість у ставленні до

колег і громадян, недостатню суспільну оцінку, негативний вплив найближчого оточення.

Професійна деформація юриста різниться за спеціальностями і, як правило, пов'язана і розвивається разом зі зростанням стажу фахівця. Адвокат має чудову особистісно-професійну гнучкість, слідчий через специфіку своєї професії страждає на надмірну підозрілість, прокурор готовий завжди, скрізь і всіх звинувачувати, суддя – карати. *Деформація проявляється не тільки в професійній діяльності, а й у повсякденному житті.*

Надмірна підозрілість слідчого зумовлена його професійною діяльністю, під час якої він постійно стикається з брехнею та обманом. Саме цей людський негатив призводить до втрати віри в людей, до розвитку зайвої пильності настільки, що в кожному підозрюваному вбачається злочинець.

Адвокат, чиє матеріальне становище на 100 % залежить від клієнтури, має внутрішньо суперечливі установки. З одного боку, він прагне всім допомогти і проконсультувати, що нерідко набуває менторського характеру повчання, самовпевненості та спритності, ускладнюючи особистісні взаємини з оточуючими.

З іншого боку, адвокат нерідко дотримується позиції: «клієнт – мій ворог», «бути з ним насторожі», «тримати вухо гостро». Така установка не сприяє встановленню належних, ділових відносин із клієнтом, породжує зайву підозрілість.

Поряд із відмінностями існує і загальна професійна деформація юристів незалежно від спеціальностей. Лідирує в цьому списку негативів *правовий нігілізм*, який зневажає норми закону. Правовий нігілізм – це хвороба слідчого, адвоката, оперативного працівника, корпоративного юриста. Друге місце посідає *цинізм, байдужість, холодність до долі інших людей – клієнтів/довірників*. Це ставлення може поширитися і на близьких людей. На третьому місці – *культура спілкування*. Як свідчить народна мудрість: з ким поведешся, від того й наберешся. Постійне спілкування з огляду на специфіку професійної діяльності з представниками злочинного світу та певною категорією клієнтури проявляється в міміці, жестах, поведінці та мовленні фахівця.

Особливо треба виокремити так звану **кримінальну деформацію**, пов'язану з відступом від загальноприйнятих норм і цінностей, у працівників правоохоронних структур. Серед причин деформації професійної культури співробітників органів правопорядку, які можуть бути віднесені до кримінальної деформації, треба віднести:

- 1) самовпевненість у власній правоті, недоторканності та непогрішності;
- 2) надмірно завищена самооцінка;
- 3) завищена підозрілість та обвинувальний ухил щодо громадян;
- 4) помилки в оцінці вчинків інших;
- 5) установку на жорсткість до правопорушника;
- 6) закритість особистості та надмірна секретність;
- 7) перенесення професійних навичок у позаслужбові стосунки;
- 8) кримінальна субкультура стає частиною власної культури (кримінальний жаргон, поведінка, відносини, звернення до інших);
- 9) низька культура ділового та загальногромадянського спілкування (звернення на «ти», образливі вирази);
- 10) винятково владний вплив на правопорушників та інших громадян.

Існують й інші показники професійної деформації. Вони можуть проявлятися не тільки в діяльності юриста, а й представники цієї професії від її проявів не застраховані. Розглянь їх. Наприклад, як результат «незадовільного самопочуття в колективі», що може проявитися у *відносинах з керівництвом і колегами (товаришами по службі)* спостерігаються такі елементи професійної деформації:

- 1) відсутність ініціативи, орієнтація виключно на виконання наказів і розпоряджень керівництва;
- 2) імітація активної діяльності з акцентом на виконання поточних завдань;
- 3) ставка на звичні методи роботи та ігнорування нових методів;

- 4) формальне ставлення до справи;
- 5) професійний егоїзм – нерозуміння синергетичного ефекту взаємодії різних служб.

Іншим джерелом професійної деформації може стати «боязнь блокування кар'єрного зростання», яка проявляється:

- 1) у раціоналізації – прагнення розкрити злочин усіма доступними засобами, включно з незаконними,
- 2) у зганянні внутрішньої слабкості й озлобленості – образа затриманих, рукоприкладство,
- 3) у заміщенні – використання зовнішньої атрибутики для доказу своєї професійної значущості,
- 4) в ізоляції – обмеження кола спілкування.

Професійна деформація неминуче породжує систему подвійних стандартів на всіх рівнях, яка поступово руйнує суспільство, організацію, деформує особистість.

2.3. Інформаційно-комунікативна культура юриста

2.3.1. Феномен інформаційно-комунікативної культури в умовах інформаційного суспільства

Інформаційно-комунікативна культура – система духовно-матеріальних цінностей у сфері функціонування інформаційно-комунікативних зв'язків різного рівня і різного профілю. Є складовою загальної культури. Охоплює всю сукупність найважливіших смислових та ідеально-змістовних аспектів соціальної взаємодії, спілкування сприяє ефективному, толерантному і плюральному обміну інформацією у різноманітних процесах спілкування. Це визначальна складова інтелектуального професійного спілкування (стосується, зокрема, культури юриста) як сукупності зв'язків і взаємодій людей, суб'єктів, особистостей, об'єднаних спільністю професійних інтересів і спільним прагненням здійснювати обмін професійною інформацією, ділитися досвідом і вміннями, навичками, повідомляти про результати своєї діяльності.

Означений вид культури передбачає сформованість в індивіда комунікативних стратегій із володінням комунікативними правилами, максимами, постулатами і конвенціями спілкування. Комунікативна культура – це не лише здатність індивіда встановлювати і підтримувати необхідні контакти з людьми, а й узгодженість між його ціннісними орієнтаціями, знаннями, практичними вміннями та реальною поведінкою, що виявляється в процесі спілкування.

Від успішної реалізації цього потенціалу професіоналом великою мірою залежить не тільки визнання його фахових можливостей, конкурентоздатність на ринку послуг, а й вирішення життєво важливих суспільних проблем.

Суб'єктами комунікативної культури є особа і суспільство, які перебувають у взаємному зв'язку.

Комунікативна культура знаходить своє вираження у трьох (умовно визначених) вимірах:

- а) комунікативних культурних орієнтаціях;
- б) діяльності з їх реалізації;
- в) результатах такої діяльності та їх значенні для суспільства.

Перший – передбачає оволодіння високим рівнем комунікативної грамотності – сукупністю комунікативних знань, умінь і навичок, які дають змогу ефективно спілкуватися у відповідному професійному середовищі; відповідним чином реагувати (вербальними засобами) на запити; водночас дотримуватися правил комунікативної поведінки в процесах спілкування.

Другий – пов'язаний із власне професійною діяльністю відповідно до загальноприйнятого комунікативного кодексу – системи принципів, правил і конвенцій спілкування, що регулюється комунікативними нормами і традиціями; спрямовуванням цієї діяльності на досягнення комунікативних намірів (комунікативних завдань) не лише своїх особистих, а й інших комунікантів (осіб, які беруть участь у спілкуванні, взаємодії).

Третій – засвідчує внутрішній потенціал комунікативної культури, показником її є сформованість комунікативної

компетентності.

Отож інформаційно-комунікативна культура юриста передбачає сформованість у нього комунікативних знань, умінь, навичок (а також здатність їх застосовувати й удосконалювати), уміння і готовності працювати із великими масивами інформації, а також сформованості ціннісних орієнтирів і мотивів, стратегій мислення і поведінки у різних професійних ситуаціях, які у своїй сукупності стають внутрішньо зумовленим і стійким «образом» професійної комунікативної діяльності із індивідуальною «програмою» дій в системі соціальних відносин і власним комунікативним «стилем» життя індивіда.

Формування інформаційно-комунікативної культури юриста, як цілісної особистості із притаманним їй комплексом властивостей, прагнень і ціннісних орієнтацій і смислів, передбачає утворення своєрідного «ядра» професіоналізму.

Одна із складових такого комунікативного ядра особистості – здатність до децентрації, що дозволяє їй виходити за межі свого власного «Я» і переносити центр уваги на інших людей, спільні із іншими справи, інтереси. У такій комунікації індивідуальне переживання колективності стає культурним смислом, а отже, виробляється потреба в співдіяльності і здатність до спільних дій, коли людське спілкування осмислюється як найважливіша суспільна цінність.

Розвиток в особистості здатності до децентрації важко уявити поза культивуванням такої складової комунікативного ядра особистості, як здатність до емпатії. Емпатія передбачає відповідальне ставлення індивіда до своїх вчинків, слів, а також тих смислів, до утворення яких він причетний. Такий комунікативний процес спрямований на реалізацію модусу «буття» (Е. Фромм) і має виражений ступінь особистого «включення» учасників комунікації у цей процес, що є свідченням їх взаємної зацікавленості, небайдужого, творчого характеру спілкування.

Позитивна спрямованість на спілкування – не менш важлива, ніж попередні, складова комунікативного ядра особистості.

У зв'язку з цим Ю. Лотман зазначав: «Усяке спілкування є

вихованням, адже ті, хто хоче спілкуватися, повинні налаштуватися на спільну хвилю, прагнути до взаєморозуміння, а отже, де в чому уподібнитись одне одному». Такий комунікативний процес цінний тим, що він реалізується відповідно до принципів еволюції, який в цьому разі виявляється в якісній зміні внутрішнього світу суб'єкта: він стає глибшим, багатшим, удосконалюється під час спілкування.

Аби процес комунікації був продуктивним, його учасники повинні бути відкритими для точки зору іншого, усвідомлювати, що діалог може збагатити кожного з них, розширити горизонти взаємодії. Якщо ж в основу діалогу покладено принцип «володіння», то учасники комунікації ставляться до своєї точки зору як до власності. По завершенні такого діалогу кожен з них, як правило, залишається «при своїй думці», що є свідченням непродуктивної комунікації, яка не має культурологічної основи, а тому позбавлена можливості смислоутворення. Навряд чи такий тип комунікації можна назвати діалогом, адже її учасники не в змозі «почути» одне одного, вони переконані в існуванні однієї єдиної позиції, яку ототожнюють із власною.

Важливою для формування комунікативного ядра особистості є здатність до рефлексії, без якої неможливі подальший розвиток й самовдосконалення індивіда. Рефлексія, як одна із ознак людини розумної, її соціальної спрямованості, виявляється саме через механізми комунікації. Під час рефлексії індивідом здійснюється аналіз своїх емоцій, почуттів і переживань, а також виявляються наявні проблеми і можливі напрями їх вирішення.

Здатність до рефлексії тісно пов'язана із прагненням кожної особистості до ідентифікації, що забезпечує реалізацію сутнісних потреб людської екзистенції, і являє собою ще один компонент комунікативного ядра особистості. Цілком очевидно, що об'єктивацію свого «Я» людина в змозі здійснити лише у конструктивній, спрямованій на взаєморозуміння комунікації, в ході якої суб'єкти отримують і продукують нові знання про навколишній світ, про себе, своє місце у соціокультурному середовищі.

Таким чином, у результаті комунікації відбувається формування суб'єктивної цілісності образу «Я». Набуття ідентичності, хоча б у часткових проявах, а отже, становлення і розвиток цілісної особистості, й має бути результатом комунікативної діяльності.

До переліку розглянутих нами складових комунікативного ядра особистості, а саме: здатності до децентрації, емпатії, рефлексії й ідентифікації, треба додати ще й такий аспект, як сформованість моральних основ комунікації. До них треба віднести усвідомлення цінності людського взаєморозуміння, співдіяльності, комунікативного єднання; відповідальне ставлення до Слова й Дії; рефлексивне ставлення до світу.

Зазначені цінності мають діяльнісну, динамічну природу й спонукають людину до «вічного напруження» й пошуку. У цьому внутрішньому русі й відбувається становлення Особистості, реалізуються її устремління до цілісності, долається внутрішня обмеженість, стає можливим прорив у духовну сферу.

Відчуття внутрішньої цілісності, яке набувається у духовних пошуках, стає поштовхом до переходу людини на новий щабель духовного розвитку. Неперервність цього процесу забезпечується незгасаючим прагненням особистості задовольнити свої комунікативні потреби, до яких поряд із орієнтувальною, пізнавальною та потребою в емоційному контакті, потрібно віднести ще й потребу в усвідомленні й реалізації життєвого смислу.

У сучасному інформаційному просторі переважає інформація, яка виконує рекреаційну та соціально-маніпулятивну функції. Між тим, вони повинні виконувати допоміжну роль, порівняно із такими надважливими для суспільства функціями, як регулятивна і просвітницька.

На жаль, криза цінностей у сучасному суспільстві є сприятливим ґрунтом для розвитку саме другорядних функцій. Маніпулятори прагнуть скористатися ціннісною дезорієнтацією населення для власного зиску, що значно ускладнює становище і призводить до кризи ідентичності й ситуації соціокультурної фрагментації. Окрім того, заангажованість, наявність певного

«соціального замовлення» негативно впливають на змістове наповнення інформації, що транслюється ЗМІ. Такі тенденції, як зниження інтелектуального рівня, агресія, бездуховність, дегуманізація є домінуючими у вітчизняному інформаційному полі вже багато років. Небезпека для суспільства полягає у тому, що підростаюче покоління сприймає подібний соціокультурний фон як норму. І реальність екранна, трансльована засобами мас-медіа, переноситься у повсякденну реальність звичайної людини, обертаючись сплеском негативних суспільних проявів. Викликає занепокоєння те, що ці ентропійні тенденції екстраполюються у майбутнє.

Неоднозначною і суперечливою із цих позицій видається роль розважальної інформації, трансляція якої займає значно більше часу, порівняно із трансляцією інших видів інформації. Вона також має маніпулятивний характер, відволікаючи людей від соціальних проблем і створюючи ілюзію благополуччя. Водночас інформація просвітницького характеру вкрай обмежена, оскільки виявляється мало затребуваною в умовах масової культури, не «вписується» в межі телевізійного формату.

Регулятивна функція, якщо її розглядати у системі координат масової комунікації, проявляє себе досить суперечливо, породжуючи скоріше ентропійні процеси, що цілком закономірно при відсутності контролю з боку суспільства в цілому. Між тим медійна інформація повинна задавати ціннісно-нормативні параметри, які б об'єднували глядацьку аудиторію й були б як основні параметри процесу суспільного відтворення.

Ця вимога набуває все більшого значення, зважаючи на те, що провідним джерелом знань і виховання виступають на сьогодні не навчальні заклади, книги, телевізійні фільми, а й трансльована через Інтернет вкрай суперечлива інформація і навіть реклама. При цьому треба враховувати той загальноприйнятий факт, що способи передачі інформації та засоби її відтворення впливають на змістовий аспект новоутворених смислів, що кардинально змінює саму людину й сприйняття нею навколишньої дійсності. Нехтування цією обставиною призвело до зростання рівня агресивності інформаційного середовища по відношенню до

людини.

Технічна природа засобів масової комунікації, що передбачає використання аудіовізуального ряду, є сприятливою для «розповсюдження інформаційно-образної наркоманії». Спрощена форма отримання знань привчає людину до пасивного поглинання інформації й не потребує напруження розумових і душевних сил. «Кнопочний» спосіб спілкування індивіда із технічними засобами передачі інформації змінює його сприйняття навколишньої дійсності. Можливість у будь-який момент змінити один інформаційний канал іншим спустошує чуттєво-емоційне ставлення до тих подій, які транслуються з екрану. А опція «вихід» дозволяє перервати спілкування, тим самим глядач легко знімає із себе відповідальність, якої не може уникнути під час особистої розмови.

Технічний прийом швидкого переходу з одного сюжету на інший постійно використовується у стилістиці телевізійних трансляцій. Так, виклад соціально значущої інформації або емоційно забарвлений сюжет часто-густо переривається рекламою. Подібний «калейдоскоп» уривчастих вражень порушує ціннісно-емоційний настрій суб'єкта, цілісність сприйняття навколишнього світу, привчає його до поверхового ставлення не лише до екранних подій, але й до фактів реальної дійсності.

Небезпечним є і смислове перенасичення загальнокультурного контексту, що стало наслідком динамічного функціонування засобів масової комунікації. Викликає занепокоєння й інтелектуальне ледарство, коли основний обсяг інформації людина отримує не з першоджерел (завдяки рефлексивному аналізу явищ і фактів), а задовольняється відомостями, що надаються масмедіа, або, в кращому випадку, компіляцією інформації з Інтернету.

Усі ці явища спричинили у суспільстві фрагментацію смислів, руйнування символічної структури, порушення причинно-наслідкових смислових зв'язків. Між тим життєдіяльність будь-якої системи не можлива поза реалізацією смислового взаємообміну між внутрішньою і зовнішньою підсистемами. Якщо цей процес продуктивний, відбувається

прирошення нових смислів, їх «вбудовування» у наявну систему і подальший розвиток. Чим більш упередженими і фрагментарними є відомості й оцінки – тим менше шансів на збереження гомеостазу суспільної системи. Інформаційний голод, невміння вибирати об'єктивні критерії оцінки призводять до застою і розпаду системи.

Подібні процеси відбуваються і на особистісному рівні. У подрібненому на численні смислові одиниці соціокультурному просторі людина відчуває значні труднощі в реалізації своїх екзистенційних потреб, зокрема у самоідентифікації, визначенні життєвих цілей, повноцінній діяльності.

Для суспільства в епоху системної кризи характерним є протистояння не лише людини і природи, людини і людини, а й людини із самою собою. У цей час її свідомість, так само як і соціокультурний простір, набуває фрагментарного характеру, що підтверджується висновками філософів щодо змістово-субстанціональної тотожності людини і суспільства та ідентичності «внутрішньої форми культури» й особистісної картини світу суб'єкта.

Серед найважливіших завдань, вирішення яких у кризовий період покладається суспільством на освіту, першочергової уваги потребує відновлення нормативно-ціннісних ідеалів, які ґрунтуються на культурних і духовних традиціях народу. Необхідно культивувати серед молоді прагнення до духовності, зокрема здатності виходити за межі свого індивідуального існування, аби проявити любов і турботу по відношенню до оточуючого світу.

Вирішення цих завдань потребує вироблення у відповідності із суспільними цінностями й ідеалами комунікативних стратегій особистості, які передбачають розвиток творчих здібностей і навичок рефлексивного мислення, відповідального ставлення до себе й інших; соціокультурної компетентності, в основі якої – знання законів розвитку сучасного суспільства й наявність високого культурного «іммунітету», здатного протистояти впливу агресивних проявів інформаційного середовища. Сформованість в особистості такого соціокультурного «ядра», цілісної світоглядної

картини світу й дозволить уникнути маніпуляцій у комунікативному просторі і подолати фрагментарність життєвого простору індивіда.

2.3.2. Професійна діяльність юриста у комунікативному вимірі

Право у сутності своїй засноване на комунікації: між законодавцем і громадянином, між законодавцем і суддівським корпусом, між сторонами договору, між учасниками судового процесу. Аналіз правового феномену у термінах комунікації має цілу низку переваг. Він дозволяє представити право як засіб людської взаємодії, а не лише як автономний результат. Такий підхід уможливорює широкий, плюралістичний аналіз, оскільки комунікація може бути виявлена на різних рівнях і у різних формах. Важливо, що таким чином дослідженню піддається відкрита динамічна система – комунікативний процес, а не закрита й суворо регламентована – норма.

Юридична комунікація – це особливий комплекс, що включає у себе різноманітні інформаційні конструкції й безпосередньо процедуру трансляції цих конструкцій. У більш широкому визначенні, це багатовекторний процес розвитку професійних контактів між учасниками правових дій, який реалізується в усній і писемній формі під час створення, тлумачення та застосування правових норм; цей процес спричинений потребою у спільній діяльності і вбирає у себе обмін інформацією, сприйняття і розуміння однією людиною іншої, формування єдиної стратегії і тактики взаємодії у професійній юридичній діяльності.

Поняття «юридичний» виступає синонімом до слова «правовий», а діяльність юриста, в першу чергу, пов'язана із нормами права, про що свідчать навіть назви окремих видів цієї діяльності: правоохоронна, правоустановча, правозахисна тощо.

Аналіз наукової літератури дає підстави для виділення наступних особливостей професійної юридичної діяльності:

1. Наявність владних повноважень, що є одним із найбільш

вагомих факторів міжособистісної взаємодії юриста з іншими учасниками кримінального та цивільного процесів. Неадекватне сприйняття цих повноважень людьми, які спілкуються з юристом, подекуди створює ілюзію, що комунікація має однонаправлений звинувачувальний характер. Відповідно необдумане слово й недостатньо аргументована фраза з боку юриста може стати причиною серйозної психічної травми для іншого суб'єкта комунікації. Таким чином, професійне володіння словом передбачає уміння побудувати спілкування насамперед з урахуванням цих психологічних факторів.

2. Нерозривний зв'язок професійної, зокрема комунікативної, діяльності юриста із моральними принципами справедливості, гуманності, чесності тощо. Саме в мовленнєвому акті якнайкраще розкривається моральна сутність правоохоронця, його життєві і професійні принципи й переконання.

3. Сформованість так званого «юридичного мислення», яке дозволяє з допомогою «мови закону» оцінювати правові явища і процеси й відповідним чином на них реагувати. А це вимагає уміння правильно з лінгвістичного погляду оформлювати думки у відповідних юридичних поняттях і категоріях.

4. Професія юриста немислима без творчості, адже кожна нова справа для слідчого, адвоката, прокурора чи судді являє собою нову «задачу», для вирішення якої потрібні не лише аналітичний розум, увага та здатність проникнути у внутрішній світ іншої людини, а й добре розвинені комунікативні якості, а саме уміння вибирати найбільш доцільні мовленнєві стратегії і тактики, прийоми роботи у кожній конкретній професійній ситуації – під час проведення допиту, судових дебатів, при формулюванні рішення суду тощо.

5. Юристу під час комунікації часто доводиться мати справу із активним або пасивним спротивом з боку інших осіб або мікрогруп. До того ж спілкуватися випадає із представниками різних професій і соціальних груп різного культурного рівня. І в кожному конкретному випадку треба знаходити потрібний тон, відповідні слова, аби мовлення юриста було належним чином сприйняте.

6. В основі професійного успіху юриста – стійка мотивація до правозастосування та правотворчості, а це вимагає від нього сформованої професійної направленості. А оскільки реалізується професійна направленість в тому числі і в мовленні, то для майбутнього юриста вкрай важливо бути зацікавленим в освоєнні цієї комунікативної складової юридичної діяльності.

Окрім того, професійна діяльність юриста характеризується низкою особливостей, пов'язаних із його психологічним станом та спрямованістю соціальних контактів:

- множинність цілей у кожному акті спілкування. Крім отримання інформації щодо конкретного злочину, правопорушення та його учасників, у кожному акті спілкування повинне реалізовуватися завдання виховання людини, нівелювання соціально небезпечних проявів поведінки особистості, попередження злочинів і правопорушень з боку як даного особи, так і його оточення;

- специфічність контактів у комунікативному просторі. У більшості випадків приводом для комунікації є вчинений або спланований злочин, правопорушення, асоціальна поведінка. Ця обставина обмежує коло учасників спілкування (постраждалі, свідки, правопорушники), визначає зміст спілкування, його цілі;

- конфліктний характер спілкування. Специфіка приводів для спілкування – злочин або правопорушення – веде до того, що цілі учасників комунікативного акту або не збігаються (як-от у співробітників міліції та правопорушників), або не сприймаються в повній мірі одне одним (співробітники міліції – свідки). Це спричиняє конфліктність спілкування і, як наслідок, необхідність спеціальної підготовки фахівців для успішної діяльності в даних умовах;

- формалізація спілкування, тобто регламентація цілей, характеру і способів спілкування різними документами (статутами, настановами, наказами, інструкціями, КПК). Формалізація може бути жорсткою, що передбачає примусовий характер регламентації спілкування (ситуація допиту), і гнучкою (оперативне спілкування).

Цілі формалізації: а) захист психіки осіб, які здійснюють

правоохоронну діяльність, від надмірних психологічних перевантажень; б) активізація учасників спілкування.

Специфіка психічних станів учасників комунікації:

– підвищена нервова напруга, зумовлена високою відповідальністю за результати спілкування, й домінування негативних емоційних станів;

– особливе значення психологічного контакту. Вирішальне значення має початкова фаза взаємодії сторін, в ході якої відбувається формування тенденцій подальшого спілкування.

Отже, професійна діяльність юриста передбачає, з одного боку, орієнтацію на знання завдань і норм права, юридичної етики, психології і технологій спілкування, а з іншого – майстерне володінні мовою, уміння будувати своє мовлення у відповідності із умовами, змістом та цілями правової діяльності, готовність до комунікації, до взаємодії і взаєморозуміння.

2.3.3. Види юридичної комунікації

Залежно від виду юридичної практики, комунікація в галузі юриспруденції поділяється на такі типи:

1. Законодавча комунікація пов'язана із розробкою нормативно-правових приписів. Правотворча діяльність вимагає від юриста-професіонала спеціальних комунікативних знань, володіння добре розвиненими навичками писемного мовлення, що мають забезпечити точність, змістовність і зрозумілість мови закону. Сформованість таких навичок у юриста, який займається правотворчою діяльністю, створює умови для розуміння того чи іншого закону усіма громадянами, а отже, ефективного його застосування і належного дотримання. Особливістю законодавчої комунікації є те, що вона реалізується переважно у писемній формі. Відповідно, у підготовці юристів, які в подальшому планують зосередити свою діяльність у царині правотворення, треба враховувати цю специфіку мовленнєвої комунікації і актуалізувати під час навчання жанрові особливості професійних юридичних документів: правових актів, законів тощо.

2. Судова комунікація містить у собі сукупність актів

мовленнєвого спілкування, прийнятих у судах загальної юрисдикції. Це спілкування, що має місце під час розгляду і вирішення правових суперечок під час адміністративного, цивільного, кримінального і конституційного судочинства, а також в арбітражному суді. Судова комунікація поділяється на судову комунікацію: (1) у цивільному процесі, (2) у кримінальному процесі, (3) в арбітражному процесі.

Розглянемо детальніше кожен із цих видів.

(1) Комунікація у цивільному процесі пов'язана із вирішенням суперечок, що виникають у трудових та сімейних правовідносинах. Ефективність цього виду судової комунікації залежить від якості професійної мовленнєвої активності сторін: від уміння грамотно висловити свою позицію, від прагнення й відповідного уміння відстоювати свою позицію й аргументовано заперечувати твердження іншої сторони.

Як відомо, у цивільному судовому процесі беруть участь суд, сторона позивача й відповідача, свідки, експерти та інші особи. При цьому передбачається відносна свобода у поведінці сторін, їх рівне становище, право самостійно вибирати ту чи іншу модель поведінки. Особливість судової комунікації у цивільному судочинстві полягає у діалогічності професійних дій, адже висловлювання однієї сторони передбачає відповідь або питання з боку іншої сторони, інакше кажучи, з самого початку судового процесу народжується діалог.

Отже, судова комунікація у цивільному судочинстві характеризується залежністю від принципів діалогічності, мовленнєвої суб'єктивності сторін, а також відносною свободою їх комунікативної поведінки.

(2) Судова комунікація у кримінальному судочинстві відрізняється від розглянутого вище виду такими ознаками:

- публічність спілкування, його залежністю від авторитарного методу правового регулювання у поєднанні із процесуальним принципом змагальності;
- послідовна передача інформації з однієї стадії процесу на іншу при зміні суб'єктів комунікації;
- емоційне напруження, що викликане, з одного боку,

прагненням уникнути відповідальності, а з іншого – домогтися покарання;

– змішане слововживанням, в якому поєднуються елементи професійної юридичної та розмовної лексики.

(3) Арбітражна комунікація більшою мірою близька до судової комунікації у цивільному процесі. Вона також може бути представлена як діалог, в якому проявляється прагнення сторін до узгодження позицій, до вирішення конфлікту під час судового процесу. Проте арбітражний процес має на меті, насамперед, вирішення суперечок, що виникають на економічному ґрунті, відповідно комунікація близька за своєю формою до переговорів, в яких суд прагне надати допомогу конфліктуючим сторонам у пошуку компромісного варіанту вирішення проблеми.

Оскільки у судовій комунікації передбачені процесуальні ролі судді, прокурора і адвоката, то відповідно виділяють судову комунікацію, прокурорську комунікацію і адвокатську комунікацію.

Суддя повинен уміти ставити питання, обґрунтовувати й адекватно формулювати рішення суду, безпомилково тлумачити зміст вербальних повідомлень, які містять ту чи іншу правову інформацію, публічно виступати на судових засіданнях. Актуальними є й такі особисті якості судді, як чуйність, емоційна врівноваженість, вміння слухати.

У діяльності прокурора актуальним є вміння ретельно аналізувати факти й робити на їх основі висновки, що вимагає критичності й гнучкості мислення, точності й логічності мовлення, уміння чітко й змістовно висловлюватися, наприклад, в звинувачувальній промові, уміння слухати і чути, майстерно будувати діалог. Прокурор повинен виявляти неабиякі вольові якості; його професійна діяльність часто потребує особистої ініціативи, наполегливості, цілеспрямованості та організаційних здібностей.

Для адвоката важливо володіти мистецтвом публічного мовлення, він має бути готовим до діалогу, полеміки, уміти інтерпретувати ті чи інші факти, події, положення; надавати консультації.

Загалом у комунікативній діяльності адвоката можна виділити два аспекти:

- по-перше, комунікативний контакт із підзахисним, який виникає, як правило, до суду, під час бесіди із підзахисним;
- по-друге, комунікативний контакт із складом суду і з усіма іншими учасниками судового процесу.

В першому випадку необхідні уміння професійно вести діалог, ставити правильно запитання, під час бесіди встановлювати довірливі відносини з підзахисним, у другому – уміння полемізувати, належним чином аргументувати свою думку, логічно вибудовувати комунікативні контакти з учасниками процесу, ораторські здібності.

Успішна діяльність адвоката значною мірою залежить від вміння встановити контакт із підзахисним, взаємодіяти із суддею, слідчим, прокурором. Велику роль відіграє також організаційна діяльність адвоката: підготовка до процесу й належне застосування комунікативних прийомів та засобів, сформованих практикою і професійним досвідом.

Ретельна підготовка до захисту, під час якої адвокат повинен виробити найбільш прийнятну стратегію його здійснення, чіткий план – усе це дає адвокату можливість належним чином сформулювати свої погляди в суді, помітити неточності у висловлюваннях учасників процесу, а також внести у складений план поправки при виявленні під час процесу нових обставин. Адвокат повинен добре знати особистість підзахисного, його психологію, мотиви злочину, причини та умови скоєння злочину. Тільки вивчивши, проаналізувавши і зробивши висновки про особу підзахисного, ретельно спланувавши власну лінію захисту, адвокат може досягти позитивних результатів

Під час судової комунікації адвокату доводиться швидко приймати рішення. Тому дуже важливими є такі його риси, як самостійність, воля, вміння протистояти іншим учасникам процесу, наполегливість і рішучість. Небезпечним для адвоката є відсутність власної точки зору, невміння обстоювати свої погляди, позиції, переконання. У цьому разі адвокат буде пасивний, інертний і захист здійснюватиме на низькому рівні.

3. Нотаріальна комунікація має місце під час здійснення нотаріальних дій. Від сформованості відповідних комунікативних умінь залежить успішність діяльності будь-якої нотаріальної служби, адже специфіка професійної діяльності нотаріуса і полягає у постійному спілкуванні із людьми. Серед найбільш значущих у даному аспекті умінь і навичок можна виокремити розвинені навички писемного мовлення, досконале знання особливостей підготовки юридичних документів, вміння вести професійний діалог. Для кваліфікованого нотаріуса характерні такі якості, як доброзичливість, уважність, вміння слухати й переконувати.

4. Комунікативна діяльність слідчого. Слідчий отримує необхідну для розкриття злочину інформацію від людей під час спілкування з ними. На допиті часто вирішується доля допитуваного та інших причетних до справи людей. При цьому слідчому стануть у нагоді спеціальні наукові знання у сфері психології і тактики ведення допиту, а також майстерність, яка проявляється у професійному вмінні та навичках ведення допиту.

Слідчому вкрай необхідні такі комунікативні вміння і навички:

- ведення діалогу (під час опитування, допиту, очної ставки);
- постановки запитань;
- уважного слухання.

Слідчий має бути готовий подолати бар'єри у спілкуванні і мовленнєву агресію, нівелювати емоційну напругу під час бесіди, сприймати підтекст у мовленні співбесідника.

Уся отримана внаслідок наукової і комунікативної діяльності інформація слідчого у процесі засвідчувальної діяльності передається у спеціально передбачених законом формах (протокол, постанова та ін.). Для цього він повинен досконало володіти навичками писемного мовлення і уміти швидко оформлювати усне мовлення в писемну форму.

Як бачимо, у формуванні змісту професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів обов'язково треба враховувати специфіку процесуальних дій, які вони виконуватимуть в межах

своєї спеціалізації. Водночас є і спільні, характерні для усіх без винятку юридичних спеціальностей компоненти професійної діяльності юриста, які власне й забезпечують формуванням його комунікативної культури:

(1) *гностичний* (пошуковий або пізнавальний) компонент синтезує мисленнєву й мовленнєву діяльність, що відбувається під час пошуку і збору інформації. Уміння і навички гностичного компоненту, що в основі своїй має пізнавально-пошукову діяльність юриста, обумовлені типом слідчих дій.

Тож для успішного розслідування справи, а отже, пошуку і обробки необхідних даних, юристу потрібний цілий комплекс особистісних якостей: креативність, увага, спостережливість, відмінні пам'ять, уміння мислити логічно, гнучкість, критичність розуму. Не менш важливими є оперативність, динамічність, широта і глибина мислення, а також сміливість, оригінальність й водночас обґрунтованість думок. Що ж до мовленнєвої діяльності, то на етапі збору інформації активно використовується діалог, а потреба у писемному мовленні актуалізується під час протоколювання показів свідків. Для зіставлення й узагальнення фактів також потрібен синтез усного й писемного мовлення у поєднанні з активною мисленнєвою діяльністю;

(2) *організаційний* компонент, як і когнітивний, має місце у всіх без винятку вимірах юридичної діяльності. Організаційна діяльність юриста у комунікативному аспекті спрямована на створення оптимальних умов для реалізації усіх інших компонентів діяльності. Її необхідність визначається такими особливостями професії юриста:

– необхідність ухвалення рішень і реалізації пошукових дій щодо встановлення фактів, як правило, в обмежених часових межах. Це стає можливим лише за умови чіткої організації, узгодження та координації дій всіх учасників цього процесу;

– складно прогнозований характер комунікативних зв'язків із стороною, що виступає для юриста протидіючою. А це вимагає готовності швидко змінювати план дій, налагоджувати нові контакти тощо;

– різний ступінь напруженості й інтенсивності діяльності,

що призводить до нерівномірності повсякденного навантаження (розумового та фізичного). За відсутності організаторських здібностей юрист навряд чи зможе ефективно здійснювати у таких умовах свої професійні функції.

Особливої уваги потребує здатність юриста до самоорганізації – визначення загальної та часткових (проміжних) цілей, оптимальної послідовності дій, врахування індивідуально-психологічних особливостей динаміки процесу, працездатності тощо. Організаційний компонент, окрім уміння організовувати людей задля продуктивного вирішення професійних завдань (інтерактивна комунікація), передбачає сформованість лідерських якостей, уміння скеровувати діяльність у потрібне русло, координувати дії учасників процесу, приймати рішення (перцептивна комунікація), переконувати у власній правоті. Таким, чином, ефективна організаторська діяльність юриста неможлива без розвинених комунікативних умінь і навичок;

(3) *конструктивний* компонент знаходить свою реалізацію під час аналізу фактів, аргументативної бази й побудови композиції отриманого матеріалу, а також планування послідовності та змісту дій (поведінки). Під час такої діяльності здійснюється мисленнєва реконструкція події за матеріальними (зміни в матеріальному середовищі) та ідеальними (пам'ять та мислення людей) наслідками протиправних дій. Наприклад, у діяльності слідчого це може відбуватися як версифікація (висунення версії) події. Версія, насамперед, спрямована на створення своєї «моделі» злочину. Окрім того, версія відіграє важливу роль у визначенні способів одержання інформації, з'ясуванні причин фактів та явищ, а також у встановленні зв'язків між обставинами події, що відбулася.

Конструювання містить такі елементи:

- виокремлення змісту майбутньої діяльності (визначення предмету, його меж та фактичних обставин, а також заходів, що мають бути реалізовані);
- планування напрямів перевірки версій;
- вироблення послідовності власних дій (що та в якій послідовності потрібно виконувати);

– прогнозування послідовності дій учасників розслідуваної справи (підозрюваного, свідків, потерпілих, працівників правоохоронних та інших органів, які сприяють розслідуванню).

У широкому розумінні, конструктивна діяльність юриста – це плануюча і моделююча діяльність. Вона завжди тією чи іншою мірою є попереднім прогнозуванням процесу і результатів дій. Конструювання у юридичній практиці має свої відмінності: елемент передбачення завжди охоплює лише певну частину чи етап досягнення загальної мети. Така особливість зумовлена пошуковим характером когнітивної діяльності, де кожен новий факт може змінювати, доповнювати уявлення, що склалося, вносити корективи у планування наступних дій.

Конструктивна діяльність дозволяє юристу завчасно визначити лінію власної поведінки, висунути гіпотези щодо можливої поведінки інших осіб, визначати декілька варіантів своєї поведінки залежно від можливих змін ситуації, деталізувати проміжні та кінцеві цілі спілкування тощо.

Під час аналізу помилок у практичній діяльності юриста видно, що вони значною мірою є результатом ігнорування чи неповного здійснення конструювання, що може мати місце як при мисленевому відтворенні майбутніх дій по досягненню результату, так і у прийнятті рішення за результатами аналізу та синтезу зібраних фактів.

Обов'язковими у юридичній практиці є розробка та вживання активних заходів для ліквідації фактів порушень закону, покарання та ізоляції від суспільства злочинця, аби унеможливити повторення порушень закону. Усе це є проявами конструктивної діяльності у юрисдикційному процесі, спрямованої на прийняття позитивних рішень, зумовлених як правами, так і обов'язками відповідної уповноваженої державою особи.

Особливість конструктивної діяльності виявляється також у тому, що вона в усіх випадках регламентована законом. Для прийняття рішення на провадження певних дій завжди необхідне попереднє встановлення їх порядку та умов у відповідності із правовими нормами. Таким чином, конструктивна діяльність є мисленевим співставленням ситуації з певною нормою закону і

прийняттям рішення щодо можливості (необхідності) застосування передбачених нею санкцій. Найбільш повно конструктивна діяльність знаходить своє застосування при співвідношенні конкретної ситуації (встановлення обставин злочинних дій) із нормою кримінального закону, при вирішенні питання про винуватість особи, при визначенні міри покарання. Цей аспект конструктивної діяльності у найбільш завершеному вигляді реалізується у вирокі суду;

(4) *підтверджувальний* компонент – вимагає сформованих навичок писемного мовлення й документознавства. Особливість юридичної діяльності полягає у тому, що вона майже в усіх випадках потребує відповідного закріплення, засвідчення одержаних у процесі пізнання фактів. Усі досягнуті результати повинні бути закріплені, збережені для їх сприймання та оцінки в подальшому: діяльність не завершується збором фактів, вони переходять від однієї особи до іншої, від однієї стадії юридичного процесу до наступної. Пізнання в даному випадку є не самоціллю, а лише засобом досягнення мети.

Діяльність юриста в межах підтверджувального компоненту супроводжує не тільки процес пізнання істини, але й прийняття та реалізацію рішень, пов'язаних із правовими повноваженнями суб'єктів юридичної діяльності. Обов'язковість дотримання законів (Конституції України, КК та КПК України), обмеження прав людини, у тому числі й позбавлення її свободи, потребує виключної уважності та виваженості. Письмове підтвердження (аналіз фактів та співставлення їх із нормами закону) покликане виключити можливість прийняття помилкового рішення під впливом негативного емоційного стану чи будь-якої іншої причини, а також полегшити наступний процес перевірки правильності збору й оцінки фактів (доказів).

Таким чином, підтверджувальна діяльність полягає у наданні всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм (протокол, постанова тощо), причому найбільше значення вона має в слідчій та судовій діяльності як найбільш процесуально регламентованих.

Під час здійснення такої діяльності треба враховувати такі

психологічні чинники:

– надходження інформації відбувається, як правило, в ситуації зовнішньомовної взаємодії. Тому надзвичайно важливою є професійна культура мовлення, яка полягає в чистоті мови, точності побудови речень, володінні тембровими та інтонаційними характеристиками, відсутності лексичних та артикуляційних дефектів;

– досить часто викривлення інформації, її спотворення виникає через неправильне розуміння жаргонних висловів і сленгів, притаманних певним соціальним прошаркам та групам. Необхідно врахувати також національні діалекти, звичаї та ритуали спілкування;

– особливі вимоги висуваються до процедури оформлення процесуальних документів: а) бездоганність мовлення у граматичному, стилістичному, юридичному відношенні, лаконічність висловлювань; б) збереження особливостей лексики співбесідника, при можливості – коментування інтонаційних характеристик мови та їх мімичного супроводу; в) небажаність одночасного вислуховування та запису, оскільки графічне оформлення думок не тільки потребує переключення уваги (це не автоматична діяльність), але й перериває психологічний контакт;

(5) *виховний* компонент передбачає сформованість в юриста вміння впливати на людину. Йдеться, насамперед, про вплив на правопорушників (злочинців) із метою недопущення ними протиправних дій надалі. У більш загальному плані профілактична діяльність може вважатись різновидом виховання, в якому цілі, умови та об'єкт мають свою специфіку; відрізняються й принципи такої виховної роботи. Це зумовлюється, насамперед, особливими якостями людей, що є носіями негативних рис характеру і антисоціальних установок.

Комунікація з метою профілактики може бути спрямована на конкретну особу (правопорушника), на групу людей, на суспільство в цілому. Така діяльність потребує збору та узагальнення певних фактичних даних, здійснення загально профілактичних заходів, організації відповідних заходів у

співпраці із громадськими організаціями тощо.

Профілактичний вплив на осіб із антисоціальною спрямованістю можна умовно поділити на такі види:

– вплив під час досудового слідства та судового розгляду кримінальної справи – здійснюється працівником органу дізнання, слідчим, прокурором та судом, а також особами і соціальними групами, що залучаються до цієї діяльності, з обов'язковим врахуванням специфічних умов та процесуальної регламентації;

– вплив в установах виконання покарань;

– вплив у трудових колективах, де перебуває особа після відбуття покарання – як сукупність зусиль адміністративних органів, громадських організацій, колективу в цілому та окремих його представників.

З огляду на наявні відмінності на різних етапах здійснення правосуддя і неоднакових можливостей по реалізації виховної функції, треба розрізняти: загальні цілі профілактичної діяльності та конкретні цілі профілактичної діяльності на цій стадії здійснення правосуддя.

Зі свого боку, конкретні цілі характеризуються процесуальними умовами даної стадії, кінцевими завданнями, тривалістю контакту з об'єктами профілактичного впливу, умовами цього контакту та низкою інших обставин. Виховний компонент може мати різну за об'ємом частку у загальній професійній діяльності юриста, але він залишається незмінною складовою його професійного становлення.

2.3.4. Мовлення юриста як показник його професійної культури

Доведені філософами, психологами, лінгвістами та юристами взаємозв'язок і взаємозалежність мови і мислення дають підстави розглядати мовлення юриста як інструмент його комунікативної діяльності, якість і дієвість якого безпосередньо визначаються довершеністю мислення.

Серед основних мовленнєвих умінь, необхідних юристу для ефективної діяльності у професійній сфері, першочергової уваги

заслуговують:

- уміння співвідносити змістові і структурні характеристики висловлювання із мовленнєвими нормами;
- уміння грамотно і ясно висловлювати думку за допомогою мовних одиниць, які відзначаються а) правильністю, змістовністю, чистотою; б) образністю і виразністю, емоційністю; в) стилістичною єдністю і граматичною різноманітністю;
- уміння говорити виразно (вибирати правильний тон розмови, розставляти логічні наголоси, знаходити точну інтонацію);
- уміння висловлюватися «цілісно», тобто досягати смислової цілісності висловлювання;
- уміння будувати стратегію виступу, самостійно розробляти план бесіди, говорити без опори на письмовий текст, спиратися на власний аналіз проблеми);
- уміння висловлюватися експромтом, без попередньої підготовки;
- уміння виражати в мовній діяльності власну оцінку фактів;
- уміння точно передати за допомогою мови побачене або почуте.

Мова юриста повинна відрізнятися послідовністю, логічною стрункністю викладу, переконливістю, правовою аргументованістю з посиланнями на різні факти, докази, правові норми; відповідністю морально-етичним правилам і нормам поведінки; експресивністю, широким діапазоном емоційних засобів впливу: від підкреслено нейтральних мовних форм до емоційно-виразних висловлювань, що супроводжуються невербальними засобами впливу; варіативністю висловлювань: від запрошення до участі в спілкуванні до вживання фраз, наповнених категоричними вимогами в залежності від різних комунікативних ситуацій.

Водночас мовлення, побудоване відповідно до існуючих норм, насичене образністю і різноманіттям смислових відтінків, граматично і синтаксично довершене, не може вважатись культурним без аналізу його змістового наповнення. Правдивість, відкритість мислення можуть слугувати передумовою його

змістовності, запорукою того, що думки акумулюють в собі найважливіші істини життя і творчості.

Найголовнішим у людському суспільстві І. Кант вважав повідомлення внутрішніх переконань, що стає можливим за умови відвертості кожного у своїх думках, адже без цього втрачається будь-який сенс спілкування.

2.4. Естетична культура юриста

2.4.1. Загальне поняття і складові правової естетики

Естетика (від грец. «aisthetikos» – чуттєвий) – філософська наука, що вивчає ставлення людини до світу з позицій гармонії та краси, а також протилежних їм понять. Тобто естетику можна визначити як науку про найзагальніші властивості та закони розвитку прекрасних і потворних, піднесених і нищих, трагічних і комічних явищ дійсності та особливості їхнього відображення у свідомості людини. Поняття «естетика» ввів у науковий ужиток у середині XVIII ст. німецький філософ-просвітителю Олександр Готліб Баумгартен. Саме цей мислитель визначив естетику як самостійну філософську дисципліну. Предметом естетики є: по-перше, природа естетичного, тобто найзагальніші характеристики, сторони, властиві різним об'єктам дійсності; по-друге, природа відображення цих явищ у свідомості людини, в естетичних потребах, сприйняттях, уявленнях, ідеалах, поглядах і теоріях; по-третє, природа діяльності людей як процес створення естетичних цінностей.

Часом, звужуючи це поняття, естетику визначають як науку про мистецтво. Твори мистецтва створюються в результаті художньої практики, що являє собою вищу форму естетичної діяльності людини. Але сфера естетичного освоєння світу набагато ширша за власне мистецтво. Вона зачіпає й аспекти, що мають практичний характер життя і діяльності людини та соціуму. Естетика не обмежується одним тільки вивченням закономірностей естетичного і художнього освоєння людиною

світу. Вона, так чи інакше, спрямовує це освоєння, виробляючи певні критерії естетичної оцінки та програми діяльності людей відповідно до їхнього розуміння краси. Естетика досліджує найрізноманітніші сторони дійсності: природу, суспільство, людину та її діяльність. Але розглядаються всі ці явища під особливим кутом зору. Естетика як наука виражає систему естетичних поглядів суспільства і методів їхнього пізнання, які накладають свою печатку на всю зовнішність матеріальної і духовної життєдіяльності людей, зокрема й на право. Однак аналіз джерел свідчить, спеціальних робіт про естетичні аспекти права у сучасному освітньому дискурсу не так і багато.

Побачити красу в різних аспектах права, навчитися цінувати її, захоплюватися нею нам допомагає саме естетика. Якою б багатою і багатогранною не була діяльність людей, вона буде неповною без наповнення її прекрасним. Під час сприйняття предметів і явищ повсякденного життя людина не завжди може виокремити, зрозуміти і відчувати прекрасне.

В естетиці як науці можна виокремити два основних взаємопов'язаних кола явищ:

- сферу естетичного як специфічний прояв ціннісного ставлення людини до світу («філософія прекрасного»);
- сферу художньої діяльності людей («філософія мистецтва»).

Обидва розділи естетики, будучи органічно взаємопов'язані, мають відносну самостійність.

«Філософія прекрасного» як розділ науки естетики – розглядає такі питання: природа і своєрідність естетичного в системі ціннісних відносин; діалектичний зв'язок естетичної цінності, оцінки, сприйняття і практики; значення естетичної активності людини в суспільному й особистому житті; взаємозв'язок естетичного та художнього в різних сферах їхнього прояву – у практичній діяльності, вихованні, освіті, спогляданні.

«Філософія мистецтва» як розділ науки естетики – присвячена спеціальному аналізу мистецької діяльності; її виникнення; структурна та функціональна своєрідність серед інших форм людської діяльності; зв'язки процесу мистецької

творчості та її результатів із характером їхнього сприйняття людиною тощо.

І «філософія мистецтва», і «філософія прекрасного» знаходять заломлення у професійній діяльності юриста. Сфера естетики – сфера розуму і сфера безпосередніх почуттів. Тут діє й те й інше, і ще певні наші здібності, пов'язані з інтуїцією, уявою, мріями.

Естетичне й естетика для особистості – це саме те, що невіддільне від сприйняття прекрасного в мистецтві й у житті, невіддільне від своєрідного, художнього сприйняття речей і явищ. Чимало видатних адвокатів, прокурорів, слідчих чудово малювали, писали вірші, виступали з вокальними номерами тощо. Мистецтво формує цілісну особистість у єдності її чуттєво-емоційної та інтелектуально-мисленнєвої сфер, ціннісних орієнтацій. Мистецтво вдосконалює творчі здібності юриста, спонукаючи його до діяльності за законами краси. Справжній юрист може працювати плідно, не обмежуючи свою діяльність межами професіоналізму.

Однак нас цікавить насамперед естетична культура юриста-фахівця, яка проявляється в його професійній діяльності. А це – царина заломлення «філософії прекрасного» у практичній юриспруденції, що становить зміст правової естетики.

На практиці, навіть не цілком усвідомлюючи того, ми постійно говоримо про естетику та естетичне, маючи на увазі не одне лише мистецтво. Власника підприємства, фірм дедалі більше починає турбувати форма і колір костюма працівників, інтер'єр кабінетів і зовнішній вигляд будівлі. Виявляється, від цього залежить (іноді – дуже сильно) продуктивність праці працівників, і все це має неабияке практичне значення, хоча й належить до сфери естетики. Конструктор автомобіля дедалі більше думає про зовнішній вигляд свого «дітища», а будівельник шосейних доріг – про форму і колір дорожніх знаків. У цьому разі йдеться про виробничу естетику, яка належить до іншої галузі, ніж мистецтво, але між ними є спільне: вони засновані на законах прекрасного і підпорядковані цим законам.

Отже, естетика тією чи іншою мірою стосується всіх сфер

практичної діяльності людини. Щодо професійної діяльності юриста, то вона повною мірою пов'язана з естетикою, оскільки тут чітко видно особливості та результати цієї взаємодії. Вони виражаються в естетичній культурі юриста, яка є основою правової естетики як наукового напрямку.

Правова естетика – це система знань про вимоги, що висуваються до зовнішньої сторони діяльності юристів та їхньої ролі в досягненні позитивних результатів під час розгляду юридичної справи. Вимоги правової естетики стосуються всіх аспектів діяльності юриста. Вони сприяють забезпеченню ефективної та оптимальної організації праці юриста, її високої культури, створення обстановки ділового комфорту.

Правову естетику можна визначити як прикладне знання, що вивчає вплив естетичних явищ на психофізіологічний стан юриста, розробку принципів правомірної поведінки, запобігання злочинності за допомогою краси навколишнього природного і соціального середовища, а також творів мистецтва.

У сферу правової естетики входить вивчення естетичних почуттів особистості правника, дослідження емоційних реакцій і переживань та їхнє значення для фізичної і психічної життєдіяльності. Естетичне ставлення – це здатність правника оцінювати явища дійсності як прекрасні чи потворні, піднесені чи ниці, трагічні чи комічні. Можна сказати, що одне з головних питань правової естетики – про природу естетичних ставлень та оцінок у зв'язку з психофізіологічним станом правника, з відчуттям необхідного і корисного для його фізичного і морального здоров'я.

Правова естетика з'ясовує причини, що спричиняють відчуття приємного збудження і радості, зміни психічних станів, коли сум змінюється заспокоєнням, а останнє переходить у тривалу, духовну рівновагу (катарсис). До сфери правової естетики входить також опис діяльності юриста за законами краси, спрямованої на вирішення юридичних завдань.

Етичне й естетичне в юриспруденції (з урахуванням їхньої специфіки), як і в іншій науці, становлять нерозривне ціле. Будь-яке суспільне явище, вчинок або мотив людської діяльності мають

одночасно естетичну та етичну цінність (значення) і можуть бути оцінені:

- як прекрасне або потворне (сфера естетики);
- як добро або зло (сфера моралі).

Правова естетика розглядає дві важливі проблеми, які дають змогу з'ясувати і розвинути естетичну культуру юриста-практика: якості естетичних форм (прекрасне, потворне тощо), що спричиняють той чи інший позитивний або негативний вплив на юриста в процесі його професійної діяльності; з'ясування загальних принципів організації всієї системи юридичної практики відповідно до вимог естетики (ідеал, естетичний смак тощо).

Для подальших наших роздумів про естетичні аспекти права розглянемо предметніше категорію прекрасного. Вона характеризує традиційні естетичні цінності, виражає одну з основних і найпоширеніших форм неутилітарних суб'єкт-об'єктних відносин, що викликають у суб'єкта естетичну насолоду, і комплекс вербально-сміслових утворень у семантичних полях досконалості, оптимального духовно-матеріального буття, гармонії ідеальної та матеріальної сфер тощо. Поряд із благом та істиною прекрасне – одне з найдавніших понять філософської думки.

Терміни «прекрасне» і «краса» часто вживаються як синоніми. Прекрасне зазвичай застосовують як широку оцінну категорію, а красу – як позначення досконалого. Головною властивістю царини естетичного визнається краса, тому не випадково естетику часто називають наукою про красу. Краса позначає досконалість, гармонійне поєднання аспектів об'єкта, за якого останній викликає у спостерігача естетичну насолоду. Ще давньогрецькі філософи підмітили, що красивим є те, що найкраще відповідає своєму призначенню. Краса є однією з найважливіших категорій культури загалом. Протилежністю краси є потворне.

Красу можна визначити як одну з форм буття світу в людській свідомості, що розкриває естетичний зміст явищ, їхні зовнішні та (або) внутрішні якості, які викликають задоволення,

насолоду, моральне задоволення. У такому трактуванні краса близька до іншої фундаментальної категорії естетичної науки – «прекрасне». Повторимо, що їх часто використовують як синоніми, хоча в суворому розумінні слова красиве може не тільки не збігатися з прекрасним, а навіть бути протилежним йому, оскільки можливе таке естетично дієве прекрасне, що не володіє зовнішньою красою.

Краса є однією з найтаємничіших характеристик об'єкта, людини і соціуму загалом, яка оптимально виявляється тільки в акті естетичного сприйняття. З античності мислителі намагалися описати «закони» краси. Красі давали такі характеристики, як гармонія, досконалість, міра, порядок, симетрія, ритм, співзвуччя тощо. У Новий час намагалися навіть висловити «закони» краси математикою та механікою. Згодом філософам стала зрозуміла безперспективність осмислення естетики за допомогою емпіричних характеристик і тим більше «законів» краси. «Я переконаний, – писав Гегель, – що вищий акт розуму, що охоплює всі ідеї, є акт естетичний, і що істина і благо з'єднуються спорідненими узами лише в красі». Краса об'єкта є необхідною умовою актуалізації естетичного в плані, насамперед, прекрасного. Можна констатувати, що якщо немає краси, то немає і прекрасного.

Філософи досить давно ведуть суперечку про співвідношення прекрасного в мистецтві та дійсності. При цьому виявляється дві основні позиції щодо цього. Одна з них стверджує, що прекрасне в житті завжди і в усіх відношеннях вище прекрасного в мистецтві (Чернишевський). У такому разі мистецтво постає копією з типових характерів і предметів самої дійсності, своєрідним сурогатом дійсності. Альтернативна концепція (Гегель) полягає в тому, що прекрасне в мистецтві вище прекрасного в житті. Бо митець бачить пильніше, далі, глибше, відчуває потужніше й багатобарвніше за своїх глядачів, читачів, слухачів і саме тому може їх запалити, надихнути, і навіть екзистенційно випрямити якимось своїм твором.

Мистецтво слугує засобом самовираження людини, а тому предметом мистецтва є як відносини людини і світу, так і сама

людина в психологічному, моральному і навіть побутовому її вимірах. Гуманітарні науки (психологія, соціологія, етика тощо) також мають своїм предметом людину, але вони розглядають її з якоїсь однієї точки зору. Мистецтво ж не тільки бере людину в її цілісності, а й торкається найглибших і ще не звіданих наукою пластів того найдивовижнішого феномена у світі, яким є людина – одна з таємниць природи.

Роль мистецтва в суспільному житті важко переоцінити. Можна сказати, що будь-яка перебудова суспільних порядків завжди готувалася за активної участі мистецтва. Так було і в античності, і в епоху Відродження. Так було і на початку 1980-х рр., коли саме письменники, поети, режисери ніби поволі підготували той потужний вибух соціальної активності в нашій країні, який завершився зміною суспільно-економічного ладу. Вважаємо, що не випадково саме мистецтво швидше, ніж, скажімо, наука чи право, відреагувало на зміну барометра суспільного життя наприкінці ХХ ст., опинившись на передньому краї головних подій часу. Бо вона швидше і яскравіше за інші форми суспільної свідомості відчуває пульс життя соціуму і задає йому орієнтири розвитку.

Тепер про не менш значущі для цього дослідження, ніж раніше розглянуті категорії – про піднесене і потворне. Піднесеним позначається одна з відносно рідкісних (особливо в сучасному світі, багато в чому забарвленому турботою суто про життєве) модифікацій естетичного. Це одна з головних категорій естетики, що найменш піддається дискурсивному опису, яка характеризує комплекс неутилітарних взаємовідносин суб'єкта й об'єкта, як правило, споглядального характеру. Як наслідок, суб'єкт відчуває складне почуття захоплення, захоплення, тріумфування, благоговіння і, водночас, страху, жаху, священного трепету перед об'єктом, який перевершує часом його можливості сприйняття і розуміння. При цьому суб'єкт переживає глибинну онтологічну і психологічну причетність до «високого» об'єкта або архетипу, духовних сил, що стоять за ними.

Категорія потворного виникла в естетиці як опозиційна категорії прекрасного. Нею позначають ту царину неутилітарних

суб'єкт-об'єктних відносин, що пов'язана з антицінністю, з негативними емоціями, почуттям незадоволення, відрази тощо. Вона має складний характер, бо визначається зазвичай лише у відношенні до інших категорій як їхнє діалектичне заперечення або як інтегральна антиномічна складова.

Вважаємо методологічно важливим підкреслити, що прекрасне часто відповідає естетичному й етичному ідеалу, в якому зовнішня краса поєднується з внутрішньою, моральною красою людини. Як правило, прекрасне відносять до почуттів суспільної людини, тоді як почуття краси ближче до вроджених людських почуттів. Прекрасне є взірцем чуттєво споглядальної форми, ідеалом, відповідно до якого розглядаються інші естетичні феномени. Під час розгляду піднесеного, трагічного, комічного тощо прекрасне виступає своєрідною мірою. Піднесене – те, що цю міру перевищує. Трагічне – те, що свідчить про розбіжність ідеалу та дійсності, що часто призводить до страждань, розчарувань і навіть загибелі людей. Комічне – те, що також свідчить про розбіжність ідеалу і дійсності. І тут ця розбіжність вирішується сміхом.

Як вище зазначалося, у сучасній естетичній теорії поряд із позитивними категоріями виокремлюють їхні антиподи – потворне, низинне, жахливе. Це робиться на тій підставі, що виокремлення позитивного значення будь-яких якостей передбачає існування протилежних. Отже, наукове дослідження тих чи інших аспектів буття людини і суспільства, зокрема правових, має розглядати естетичні поняття в їхній співвідносності.

Для подальших наших роздумів зафіксуємо положення, згідно з яким поняття «прекрасне» виявляється ширшим за поняття «гарне», оскільки може містити в собі останнє, але не обмежуватися ним, і більшою мірою, ніж поняття «гарне», передбачає суспільну значущість (користь). Істотна відмінність між прекрасним і красивим полягає також у тому, що красиве характеризує ймовірніше зовнішній, формальний бік явища, тоді як прекрасне позначає вищий ступінь краси як у зовнішньому, так і у внутрішньому вираженні.

Краса починається з форми, але не зводиться до неї. Краса це завжди форма, взята в єдності зі змістом. Незважаючи на справедливість цього твердження, необхідно наголосити, що визнання самотійності форми щодо змісту дає змогу пояснити питання про взаємозв'язок етичної та естетичної оцінок різних соціальних явищ, зокрема правових. Тому, з одного боку, можна констатувати тонкий, але нерозривний зв'язок естетичного й етичного, що виражається в тому, що нерідко шляхетність і краса вчинку видаються взагалі нерозрізненими, а єдність моральних і естетичних якостей поведінки трактують як їхню тотожність. А з іншого – вказують на діалектичну єдність, що має місце в дійсності, яка передбачає і суперечність між сторонами, що її утворюють. На цій підставі, вважаємо, треба розрізняти моральний та естетичний боки вчинку, хоча б така відмінність часом і може здаватися повсякденній свідомості непотрібним педантизмом...

Сенс поняття «естетичне» по-різному трактується теоретиками. Не вдаватимемося в тонкощі їхніх суперечок, це не є предметом нашого розгляду. За всіх дослідницьких розбіжностей, очевидно, що поле «естетичного» в житті – це царина таких взаємодій людини зі світом, під час яких виникає або створюється своєрідне чуттєве переживання краси чи потворності тих чи інших явищ дійсності. Можна виокремити такі особливості естетичного:

- чуттєво-ціннісний характер; оскільки основу естетичних потреб і художньої творчості становить людська чуттєвість, втілена і закріплена в естетичних категоріях;
- суб'єкт-об'єктна природа; естетичне завжди постає як сукупність емоційно-логічних уявлень, спрямованих на певний об'єкт, яким може виступати твір мистецтва, природне явище або сама людина;
- позаутилітарність естетичного, його незводимість до корисності та вигідності, оскільки естетичні цінності належать до цінностей духовних, що виражають творчі здібності людини.

Сферу естетичного зазвичай поділяють на:

- естетичне ставлення, (містить у собі ставлення до природи, людини і мистецтва);

- естетичну діяльність, яка підрозділяється на матеріальне, духовне виробництво і художню творчість;
- естетичну свідомість, що має складну структуру і характеризує процеси переживання, створення і сприйняття художніх та естетичних якостей об'єкта.

Естетичне сприйняття супроводжується особливим переживанням, яке називається естетичним почуттям. Воно передбачає усвідомлену або неусвідомлену здатність керуватися поняттями прекрасного для сприйняття явищ навколишньої дійсності, творів мистецтва. Естетичні почуття виникають у єдності з моральними та пізнавальними почуттями і збагачуються у зв'язку з ними. Естетичне почуття розвивалося й удосконалювалося, відкриваючи перед людиною дедалі нові й нові сторони дійсності: прекрасне й потворне, комічне й трагічне, піднесене й низинне. Це почуття настільки глибоко диференціювало духовний світ людини, що з часом навіть стійкі естетичні уявлення набули величезної кількості відтінків. Об'єктивно-комічне в системі естетичного сприйняття отримало такі свої відтінки, як почуття гумору, сарказму, трагікомічного тощо.

Розвинене естетичне почуття робить особистість людини індивідуально неповторною, диференціює її внутрішній світ і водночас гармонійно поєднує в ній вищі духовні якості. Людина з розвиненим естетичним почуттям – це практично завжди людина творчого ставлення, як кажуть – смаку до життя. Розуміючи при цьому естетичний смак як здатність людини оцінювати ті чи інші явища з погляду краси чи потворності, або інакше, як здатність людини естетично зацікавлено ставитися до дійсності, до творів мистецтва. В основі естетичного смаку закладено не стільки споглядання, скільки ставлення людини до відповідних явищ. Отже, естетичний смак пов'язаний насамперед не з емоціями, а з рефлексією людини (звідси вираз: «судження смаку»).

Отже, естетичний смак дає змогу людині розуміти й оцінювати естетичні особливості предметів і явищ природи, суспільного життя. Він виражає оцінку дійсності, різноманіття естетичних цінностей з позицій, вироблених у людини в процесі

суспільної практики уявлень про прекрасне, потворне, комічне, трагічне тощо.

Специфіка естетичної свідомості полягає в тому, що вона:

– являє собою цілий комплекс почуттів, уявлень, поглядів, ідей;

– це особливе духовне утворення, що характеризує естетичне ставлення людини або суспільства до дійсності: на рівні істоти естетична свідомість існує у формі суспільної свідомості, яка відображає рівень естетичного, на рівні індивідуальності – у формі особистісної характеристики однієї людини;

– формується тільки на основі практики (чим багатша естетична практика особистості або суспільства, тим багатша і складніша їхня естетична свідомість) і формують естетичні здібності людей.

Естетичне ставлення до світу має синкретичний характер. У ньому тісно взаємопов'язані пізнавальний (мистецтво поряд із наукою є способом пізнання світу і самого себе), моральний (моральні норми і цінності завжди емоційно забарвлені) і виховний (індивідуальний смак виховується на творах мистецтва) аспекти, які загалом виражаються поняттям естетичної культури. Під нею розуміють сукупність феноменів, артефактів, поведінки, що так чи інакше стосуються фіксації та реалізації естетичного досвіду людства певного етапу культурно-історичного буття або окремої людини. Найповніше втілення естетична культура отримує в мистецтві свого часу.

Естетична культура особистості виступає одним із показників розвитку духовних сил людини. Тому в її створенні та збереженні зацікавлений як сам індивід, який при цьому реалізує свою потребу в красі, так і суспільство в цілому. Естетична культура особистості передбачає єдність розвиненої естетичної свідомості та здібностей до творчості в різних видах життєдіяльності. Естетична свідомість людини являє собою не тільки сукупність її раціональних уявлень про прекрасне та особистих художніх уподобань, але ще й особливе почуття насолоди цією стороною дійсності. Щоразу це почуття унікальне і неповторне. По-перше, в естетичному переживанні людям дається

чуттєве споглядання істини. Гармонія, співмірність і закономірність природи чуттєво сприймаються нами як краса. Це почуття є знаком істини, до якої розум людини, що пізнає, добирається тільки з часом оволодіння естетичною культурою.

По-друге, естетичні переживання свідчать про свободу і творчу природу людини. Так, породжені фантазією автора твори захоплюють тим, що демонструють силу уяви та політ думки його творця. Сфера естетичного це завжди вільна гра творчих сил людини. Естетичні переживання через універсальність відносин, що лежать в їхній основі, здатні виникати в будь-якому виді людської діяльності. Однак у більшості з них (у праці, науці, спорті, праві тощо) естетичний бік є другорядним. І тільки в мистецтві естетичне начало має першорядний характер, набуває основного і самостійного значення.

По-третє, краса є ознакою гуманності. «Світ прекрасного» (створюваний, зокрема, мистецтвом) – це світ, у якому людина відчуває себе Особистістю.

Отже, естетична культура передбачає вміння людини розшифровувати естетичний досвід, визначити тенденції загального процесу своєї взаємодії з ним. І в цій діяльності людині необхідне особливе відчуття балансу між ідеально мислимим і реально можливим, між спонуканням і потребою, засобом і метою, сенсом і вираженням. Тобто те, що називають смаком, що дає змогу людині встановлювати міру потрібного, що забезпечує гармонію суперечливих тенденцій і спонукань. Розвинений естетичний смак, що є належністю і показником естетичної культури особистості.

Естетична культура це завжди діяльність почуттів людей і наявність розвинених форм їхнього вираження. Це і дає їм розширення уявлень про дійсність. Естетична культура стає показником здатності людини до розуміння світу зовнішнього, від якого відштовхується сприйняття, і світу внутрішнього, де розгортається її переживання.

Естетична культура юриста – це система естетичних вимог як результату оволодіння прекрасним, що виявляються у формі (зовнішній бік) і змісті (внутрішній бік) поведінки юриста при

виконанні професійних повноважень.

Естетична культура юриста – результат морально-естетичного виховання особистості юриста, покликаною забезпечити всебічне збагачення його духовного світу, свідоме ставлення до громадського обов'язку та службового етикету, розвинене почуття прекрасного, яке допомагає сприйняттю та виконанню норм і правил правової етики та деонтології. Естетична культура юриста розкривається через аналіз специфічного – естетичного – прояву ціннісного ставлення юриста до себе, своєї професії, колег, клієнтів.

Можна виокремити три основні сфери естетичного пізнання юриста, що розкривають його естетичну культуру:

- різноманітні чинники і явища навколишньої дійсності, створені природою і самою людиною;
- діяльність юриста, його робота «за законами краси»;
- внутрішня і зовнішня естетична культура працівників юридичної праці, а також твори мистецтва (музика, література, живопис тощо), що переживаються юристом і викликають відповідні психофізіологічні зміни.

Естетична культура юриста має внутрішній і зовнішній аспекти. Зовнішній виявляється у комунікації правника із світом; внутрішній – у його ідеалах, естетичному смаку.

2.4.2. Естетична культура юриста: від теорії до практики

Естетична культура особистості як складна інтегративна якість виражається у здатності та вмінні емоційно сприймати, усвідомлювати й оцінювати прекрасні або потворні, піднесені або ниці, трагічні або комічні явища життя і мистецтва, а також перетворювати навколишній світ «за законами краси». Сутність естетичної культури досить ёмко визначив ще Сократ: красивим є те, що найкраще відповідає своєму призначенню.

Практично будь-який вид діяльності містить у собі тією чи іншою мірою естетичний аспект. Він полягає у формуванні естетичного мотиву діяльності (поряд з іншими мотивами), у

постановці мети створення не просто практично значущого продукту, а й естетично виразного, емоційно привабливого. А також у виборі естетично значущих засобів і методів здійснення діяльності, в отриманні естетично цінного результату. Не є винятком у цьому плані і юридична діяльність. Попередньо визначимо естетичну культуру юриста як результат оволодіння прекрасним, що виявляється у формі (зовнішній бік) і змісті (внутрішній бік) вигляду та поведінки юриста під час виконання професійних обов'язків.

Естетична культура проявляється у здатності та вмінні відчувати свою пов'язаність зі світом, змістовно пережити й ціннісно висловити повноту та різноманіття цих відносин. При аналізі естетичної культури особистості з необхідністю впливає, що людина вносить у своє переживання світу стільки, скільки є в ній самій. Інакше кажучи, до «складу» її сприйняття входить те, що обумовлено якостями її особистості – індивідуальним досвідом, здібностями, загальним рівнем її розвитку тощо.

Естетична культура особистості багато в чому залежить від її естетичних потреб. Естетична потреба як джерело будь-якої естетичної діяльності багато в чому є результатом виховання в людині естетичного ставлення до навколишнього світу. Розвиток потреб у результаті різноманітних соціальних впливів і насамперед виховання є однією з умов формування особистості юриста.

Естетична потреба це – зацікавленість людини в тих чи інших естетичних цінностях, вихідний момент освоєння і створення естетичного людиною в різноманітних формах діяльності, і насамперед у діяльності художній, у мистецтві, де естетичне начало виражається в найбільш концентрованому вигляді. Естетична потреба належить до розряду духовних потреб, хоча генезис її сходиться до матеріальної сфери життя людського суспільства. Це закономірно, оскільки матеріальні потреби у своїй первісній, вихідній формі тісно пов'язані з процесом формування людської духовності. Естетична потреба універсальна і синкретична за своєю природою: світ і людина виступають у ній у цілісній єдності. Через інтегративну універсальність і

орієнтованість на «родове» людське начало, задоволення естетичної потреби виявляється в змозі дати радість людині. Будучи вихідним імпульсом для творчого сприйняття світу і перетворення його за законами краси, естетична потреба сприяє розвитку особистості, вдосконаленню людини. Естетична потреба є ніби фундаментом, основою, на якій будується естетична культура особистості, і являє собою початковий компонент у структурі естетичної свідомості.

Естетична потреба представлена як в усвідомленій, так і в неусвідомленій формі, проявляючись в останньому випадку переважно емоційно. Формування естетичної потреби особистості зумовлене широким полем чинників емоційного порядку і починається з раннього дитинства, під естетичним впливом краси природи, зустрічей зі справді естетичними об'єктами. Якісний розвиток естетичної потреби триває потім протягом усього життя людини. Рівень естетичної потреби – показник не тільки естетичної культури особистості, а й її вихованості, культури загалом.

Для логіки нашого дослідження важливо виділити, що естетична культура передбачає змістовно збагачену, духовно облагороджену діяльність почуттів юриста та наявність розвинених, витончених форм їхнього вираження. Це і дає якісне розширення уявлень про правову дійсність, оскільки розширюється сама можливість і готовність сприйняття світу загалом у його різноманітних проявах. Естетична культура стає показником здатності до тонкої кореляції між світом зовнішнім, від якого відштовхується сприйняття юриста, і світом внутрішнім, де розгортається його переживання.

Таким чином, естетичну культуру юриста можна визначити як особливий рівень ставлення до світу, зумовлений ціннісно зорієнтованою здатністю людини досягти дійсність у її гармонії, формувати цілісний образ дійсності, що допомагає в її розумінні. Це специфічне ставлення до дійсності виражається в діяльності юриста, здійснюваній як предметна і мотиваційно-спонукальна в ідеальному і матеріальному планах. Специфіка сприйняття, способу мислення й оцінювання виражається відповідно у

специфіці способу діяльності та в характері продуктів цієї діяльності, чи то мистецтво судової полеміки, чи то інтерпретації юридичних текстів. Специфічний характер процесів осмислення і вираження (світу, себе, продуктів юридичної діяльності), що визначає особливий спосіб роботи з дійсністю, утворює новий аспект, нову грань освоєння юристом і світу, і правової реальності, і власної природи в її наявному багатстві та потенціях.

Естетичну культуру юриста можна також охарактеризувати як певний рівень розвитку й організації його естетичної свідомості, що не тільки являє собою сукупність психоментальних характеристик та їхніх проявів, а й у структурі своїй відображає порядок сприйняття світу, правової реальності. Особливе значення при цьому має те, що стає можливим з оформленням естетичних почуттів, створення загальної картини світу, необхідної юристу для того, щоб він міг орієнтуватися у світі, адекватно будувати свою поведінку, планувати свою професійну діяльність.

Можна, дещо звужуючи, виділити такі основні сфери естетичного в діяльності юриста. Це насамперед його *естетичний смак*, тобто здатність до розрізнення, розуміння та оцінки прекрасного і потворного в явищах дійсності та творах мистецтва. А також професійна діяльність відповідно до вимог етикету, тобто дотримання сукупності усталених правил поведінки, що стосуються ставлення до людей.

Неодноразово вище вже зазначалося, що прояви естетичної культури юриста – є показник його естетичного смаку та духовного змісту. Тому естетика впливає на всі аспекти діяльності юриста. Вона сприяє забезпеченню ефективної та оптимальної організації праці юриста, її високої загальної та професійної культури, створення ділової обстановки. Естетичний смак формується на практиці, у процесі професійної діяльності, хоча й залежить від характеру юриста, рівня його загальної культури та вихованості, певних звичок тощо. Однак у будь-якому разі смакові оцінки юридичної діяльності мають бути раціонально обґрунтовані. Юрист діє в законодавчих межах, і його професійні смакові якості мають перебувати в правовому полі, під впливом, як то кажуть, букви і духу закону.

Юрист через свої професійні обов'язки взаємодіє з великою кількістю людей і тому важко виробити загальні вимоги та правила поведінки з кожним із них. Реальні обставини бувають настільки різноманітні, що усталені правила і норми не в змозі охопити їх повністю. Проте можна виокремити головні з них, якими має керуватися юрист під час своєї роботи. І де знання естетичних категорій, почуття смаку допомагають йому бути на висоті становища, відповідати високим вимогам своєї професії.

Вимоги етикету в юридичній практиці набувають особливої значущості, бо є регламентованим порядком, де певні офіційні форми поведінки юриста не повинні виходити за межі встановлених рамок. Службовий етикет юриста – це стійкий порядок його поведінки при виконанні своїх повноважень, що виражає зовнішній зміст принципів моралі та складається з правил ввічливого й естетично гарно оформленого поводження з людьми, конкретно людиною (манери, форми обігу та привітання, одяг та ін.).

Це, насамперед, почуття такту, тобто емоційного співпереживання з кожним з учасників вирішення юридичної справи. Почуття такту допомагає визначити належну міру у виразах і вчинках. Такт передбачає уважне ставлення до особистості співрозмовника, вміння юриста коректно вирішити складні життєві для відвідувача питання. Об'єднуючим тут є службовий етикет.

Треба пам'ятати, що дотримання етикету і прояв такту – невід'ємна частина культури юриста, тим паче особистості керівника. У цьому сенсі керівник має бути взірцем для своїх підлеглих, бо грубість і нестриманість упускає не тільки його авторитет, а й породжує конфліктні ситуації в колективі.

Усі без винятку форми ділового спілкування юриста вимагають своїх правил і норм, які розкривають і доповнюють почуття такту. Наприклад, юристу у своїй професійній діяльності необхідна коректність, тобто стриманість у словах і манерах, унеможливлення нетактовних запитань, надмірної наполегливості в бесіді тощо. Завжди актуальна ввічливість,

тобто зовнішній прояв доброзичливості, звернення до відвідувача на ім'я та по батькові, душевна до нього прихильність. Нагально необхідна люб'язність, тобто готовність надати послугу тому, хто цього потребує. Для юриста має бути характерна обов'язковість, тобто своєчасність виконання обіцяної або дорученої справи. А також висока організованість, тобто планування діяльності та дії, спрямовані на виконання плану, якихось зобов'язань тощо.

Водночас вважаємо важливим наголосити, щоб за зовнішнім дотриманням етикету не було прихованої неповаги, недоброзичливості до людей. Якщо етикет матиме суто зовнішню, відірвану від свого морального змісту, форму, він може перетворитися на своєрідну форму лицемірства. А людьми це завжди відчувається і юрист втрачає свій авторитет.

Безпосередньо належить до естетичної культури юриста його зовнішній вигляд, який справляє суттєвий вплив на ставлення до нього громадян. Часто встановити контакт із людиною юристу не вдасться саме внаслідок первісної антипатії, спричиненої її неохайним одягом. Юрист не може і не повинен не зважати на те, яке враження він справляє на людей своєю зовнішністю. В одязі він повинен віддати перевагу діловому стилю. Для юриста недоречний одяг кричущих тонів і забарвлень, надмірна біжутерія, різкий запах парфумів, наколки на тілі тощо.

У контакті з клієнтами, колегами важливо все: вираз обличчя, підтягнутість, зачіска, одяг, уміння вільно почуватися в ньому тощо. Неможливо розробити перелік рекомендацій, що стосуються, приміром, одягу або зачіски юриста. Кожен юрист сам створює свій імідж. Головне, щоб він керувався почуттям міри та усвідомленням того, що є представником держави для всіх тих, хто звертається до нього по правничу допомогу.

У професійній діяльності юриста істотне значення мають манери поведінки. Будь-яка людина, прийшовши на прийом до юриста, вільно чи мимоволі оцінює його. Від цього залежить, як правило, його поведінка і бажання допомогти в ході розгляду справи. Манери поведінки як форма прояву професійної культури юриста (мовні, рухові, слухові, зорові) сприяють встановленню

психологічного контакту між учасниками процесу.

Під час розгляду юридичної справи треба своєчасно виявляти і мати на увазі риси характеру клієнта, його смаки і нахили, почуття і наміри, домінуючий стан психіки за мімікою обличчя, жестами і рухами. Завдяки цьому юрист отримує можливість зрозуміти особистість, її можливі дії та обрати відповідну поведінку у взаємовідносинах з нею. При цьому підкреслимо це ще раз, треба враховувати, що манери і поведінка самого юриста перебувають під постійною увагою оточуючих його осіб.

Багато що про людину можна зрозуміти за її мімікою. Тому юристу, якщо є змога, бажано перебувати в прямому контакті із зацікавленими у справі людьми. Мова жестів і тілесних рухів також містить певну інформацію для спостережливої людини. Звісно ж, на міжособистісне спілкування впливає зацікавленість, що виявляється в жестах і міміці самого юриста.

Як вище зазначалося, голос є такою невід'ємною характерною рисою людини. Люди, як правило, прагнуть передати свої думки без урахування способу їх викладення, не замислюючись про його значення для сприйняття оточуючими. Говорити можна голосно або тихо, гнівно або люб'язно, заспокійливо або дратівливо. За інтонацією, тембром голосу можна багато чого дізнатися про людину. Нерідко манера розмови справляє на співрозмовника таке ж враження і вплив, як і розумні вчинки. У житті та в юридичній практиці виникають ситуації, коли потрібно бути твердим, але навіть у таких випадках помірний тон мови і доброзичливе ставлення до співрозмовника обов'язкові для юриста-професіонала. Важливо пам'ятати, що сила доводу не в силі голосу, а в силі доказів.

Для юриста-практика характерним має бути вміння вислухати співрозмовника, хоч би якого ступеня важливості не була його проблема. Неуважне ставлення до слів – це інколи особиста образа для мовця, що згодом може позначитися негативно на справі. Неувага до слів співрозмовника, упущені деталі розмови, які іноді перебувають набагато ближче до істини, ніж висновки, зроблені з двох-трьох важливих подій, часто не

дають змоги ухвалити правильне рішення. Уміння юриста уважно вислухати вільну розповідь сприяє отриманню повної і достовірної інформації під час бесіди з клієнтом. Не можна прикидатися, що уважно слухаєш співрозмовника. Хоч би як робила людина зацікавлений вигляд, відсутність інтересу або нудьга неминуче проявляться на обличчі або в жестах. Удавання в бесіді чи відносинах однозначно сприймається образливо. Неприпустимо, наприклад, під час розмови малювання на папері або приймання їжі.

Під час бесіди необхідно повернутися обличчям до співрозмовника і постійно підтримувати з ним візуальний контакт. Водночас треба пам'ятати, що наполегливий погляд часто викликає у людей роздратування, розглядається як вторгнення в особистий простір. Пильний погляд іноді сприймається як ознака ворожості. Важливо, щоб погляд юриста свідчив про його зацікавленість проблемою людини, яка прийшла до нього з надією отримати правову допомогу. Неприпустимо дивитися «крізь» співрозмовника. Такий погляд буде розцінений як неухважність, зневажливе ставлення, як акцентована неповага. Певне значення мають рівні, на яких перебувають погляди юриста і співрозмовника. Погляд знизу, особливо при схиленій голові та напруженості, говорить про покірність, послужливість. Погляд звернуто донизу при відкинутій назад голові означає зарозумілість, почуття переваги, презирство. Погляди співрозмовників повинні бути на одному рівні.

Отже, відповідність манер, зовнішнього вигляду, мови, жестів, міміки, пози, постави, тону юриста положенню співрозмовника в конкретній специфіці спілкування відіграють важливу естетичну та етичну роль у юридичній практиці. Вони, можна сказати, є основою службового етикету юриста.

Підкреслимо що, для окремих категорій працівників юридичної галузі (органів внутрішніх справ, прокуратури, слідчих та ін.) встановлені стандарти зовнішнього вигляду при виконанні ними службових повноважень – пропонується носити спеціальну форму. Носіння форменого одягу співробітниками правоохоронних органів підкреслює державно-владний характер

їхньої роботи. Формений одяг покликаний сприяти підвищенню офіційності у спілкуванні з людьми. Але тут діють особливі естетичні стандарти. Носити такий одяг повинні тільки відповідно до встановлених відомчих норм і правил.

2.4.3. Естетичне самовиховання як запорука професійного успіху

Дуже істотне значення має естетична культура для розвитку духовно-морального вдосконалення людської особистості. У цьому плані вважаємо за необхідне виокремити деякі моменти естетичної підготовки майбутніх юристів. Людина, яка не знає образотворчого мистецтва, не має уявлення про шедеври літератури, кіно, не розуміє класичної музики, не володіє художнім смаком, нерідко орієнтується на псевдо естетичні цінності, легко піддається впливу моди. Завдання естетичного виховання майбутніх юристів полягає в тому, щоб сформувати в них здатність естетично ставитися до світу: сприймати й оцінювати справді прекрасне, піднесене, трагічне тощо, своєю діяльністю примножувати красу навколишнього світу.

Естетичне виховання – це виховання здатності повноцінного сприйняття і правильного розуміння прекрасного в мистецтві та дійсності. Естетичне виховання сприяє виробленню уявлень і переконань, які забезпечують задоволення від того, що є справді естетично цінним. Одночасно з цим естетичне сприйняття формує у студентів прагнення й уміння вносити елементи прекрасного в усі боки буття, боротися з потворним, ницим, проявляти себе в мистецтві. Треба зауважити, що естетичне виховання – це не лише розширення мистецького кругозору, списку прочитаних книжок, побачених кінофільмів, почутих музичних творів. Це організація людських почуттів, духовного зростання особистості, регулятор її поведінки. Тобто естетичне освоєння дійсності людини не обмежується однією лише діяльністю в галузі мистецтва: вище вже зазначалося, що в тій чи іншій формі воно присутнє у всякій творчій її діяльності. Іншими словами: людина виступає творцем не тільки тоді, коли вона

безпосередньо створює витвори мистецтва, присвячує себе поезії, живопису чи музиці. Естетичне начало закладено в самій людській праці, у діяльності людини, спрямованій на перетворення навколишнього життя і самої себе.

Мистецькі потенції людини, її естетичні можливості з найбільшою повнотою і послідовністю проявляються в мистецтві. Мистецтво втілює в собі всі особливості естетичного ставлення людини до дійсності. Жодні міркування про духовну красу, жодні лекції не можуть справити такого естетичного впливу, як безпосереднє сприйняття краси мистецтва.

Система естетичного виховання, як складова частина загальної виховної системи студентів – динамічна, така, що постійно розвивається, відкрита. Загалом емоційне середовище студентів характеризується глибиною переживань, різноманітням змісту, яскравістю зовнішнього вираження. У процесі навчання у вишій сфері естетичних почуттів студентів стає більш різноманітною, стійкою і професійно спрямованою: розвиваються естетичні почуття, пов'язані з науково-пізнавальною діяльністю, з участю в художній самодіяльності, з подальшим усвідомленням естетичних категорій. Розвивається потреба поділитися цими почуттями, долучити до них інших. Системоутворювальним елементом тут є зміст навчально-виховного процесу у вишій. Цілісна система естетичного виховання включає підсистеми більш конкретного характеру і водночас є підсистемою більш загальної системи навчально-виховного процесу.

Модель естетичної культури, в її педагогічному аспекті, включає такі структурні складові: мотиваційний, пізнавальний, емоційно-ціннісний, діяльнісний аспекти.

Мотиваційний аспект вимагає від викладачів вишу постійного стимулювання, серед інших, соціально й особистісно-значущих, естетичних потреб і мотивів.

Пізнавальний бік естетичної культури включає необхідність розвитку певного естетичного кругозору студентів: системи понять, суджень, закономірностей у сфері естетики, методології, педагогічних засад і методики естетичного виховання підрастаючого покоління.

Емоційно-ціннісний аспект спрямований на розвиток ставлення до естетичних явищ дійсності та мистецтва, як до духовної цінності, що вдосконалює особистість, уміння бачити естетичне в педагогічній діяльності та в особистості студента.

Діяльнісний аспект охоплює систему вмінь і навичок викладача в царині естетичного самовиховання, естетичного виховання учнів засобами природи, довкілля, трудової та навчальної діяльності, найкращих зразків багатонаціонального мистецтва. Естетика поведінки викладача виражається в його чесності, правдивості, почутті власної гідності, чемності, ввічливості, дисциплінованості, підтягнутості, у тонкій індивідуалізованій формі поводження зі школярами, у культурі мовлення, у зовнішній виразності, у практичному здійсненні естетики заняття.

Основою для визначення змісту, форм і методів процесу естетичної освіти і виховання є врахування методологічних, дидактичних, виховних принципів. Сприяють реалізації естетичного начала в навчальній та науково-дослідницькій діяльності студентів:

- відбір фактичного матеріалу, об'єктів для аналізу, найбільш естетично виразних, емоційно-привабливих;
- звернення до кращих якостей особистості видатних учених, діячів літератури та мистецтва;
- аналіз і оцінка естетичних якостей досліджуваних наукових і художніх творів;
- виокремлення й аналіз під час теоретичних і практичних занять естетичних понять;
- встановлення за допомогою творів мистецтва міжпредметних зв'язків між професійними та гуманітарними навчальними дисциплінами;
- творчий рівень навчальної та науково-дослідницької роботи;
- постановка пізнавальних і практичних завдань під час самостійної роботи, спрямованих на формування професійно-естетичних умінь;
- педагогічна та методична майстерність викладача в його

естетичному плані;

– створення естетично-емоційного фону на навчальних заняттях.

Необхідними умовами виховання естетичної культури, на нашу думку, є:

- засвоєння здобувачами вищої освіти під час навчального процесу норм моральності та розвиток умінь самостійної моральної орієнтації;

- раціональна та емоційно-приваблива організація студентського життя в умовах навчального закладу, гуртожитку;

- освоєння психологічних і педагогічних технік спілкування та розвиток умінь і навичок такого спілкування.

Педагогічна ефективність включення в навчальний процес підготовки майбутніх юристів мистецтва як засобу виховного, емоційно-естетичного впливу, на нашу думку, залежить:

- від продуманої методики аналізу твору мистецтва в єдності змісту і форми, спрямованої на активізацію естетичних почуттів студентів;

- від виокремлення того чи іншого твору мистецтва, як самостійної духовної цінності для правової діяльності;

- від створення емоційно-естетичної атмосфери в аудиторії за рахунок активізації занять з професійного циклу підготовки засобами мистецтва;

- від організації спілкування студентів з мистецтвом у позанавчальний час.

Проблеми теорії та історії мистецтва у зв'язку їх із правом, естетичного виховання здобувачів вищої освіти можуть бути предметом вивчення у спеціальних або факультативних навчальних курсах, а також у творчих курсантських і студентських об'єднаннях.

Форми позааудиторної виховної роботи можуть бути найрізноманітнішими: це факультативні курси з мистецтва та проблем естетичного виховання; концерти; самостійна творча діяльність здобувачів вищої освіти у різних видах мистецтва; мистецтвознавчі гуртки; творчі об'єднання та колективи; екскурсії; диспути; зустрічі з працівниками мистецтв; усні

журнали; фестивалі; конкурси; дискотеки; виставки студентських робіт тощо.

Естетичне виховання гармонізує і розвиває всі духовні здібності людини, необхідні в різних галузях творчості. Воно тісно пов'язане з моральним вихованням, оскільки краса виступає своєрідним регулятором людських взаємин. Завдяки красі людина часто інтуїтивно тягнеться й до добра. Мабуть, тією мірою, якою краса збігається з добром, можна говорити про морально-етичну функцію естетичного виховання.

Дуже помітна роль естетичного виховання в розвитку пізнавальної здатності особистості. Формуючи «естетичне мислення», виховання сприяє цілісному охопленню на індивідуальному рівні особливостей культури даної епохи, розумінню її єдності та стилістичної спорідненості, що є необхідною передумовою її теоретичного пізнання.

Основними завданнями юридичних вишів і факультетів щодо формування естетичного ставлення до дійсності, на нашу думку, є:

- формування здатності сприймати, відчувати, розуміти і цінувати прекрасне в навколишній дійсності та мистецтві, формування навичок використання засобів мистецтва для пізнання соціального життя, юридичної практики;
- розвиток глибокого розуміння краси природи, здатності берегти цю красу;
- озброєння знаннями, а також прищеплення вмінь і навичок у галузі різних видів мистецтв – літератури, музики, театру тощо;
- розвиток творчих здібностей, умінь і навичок створювати красу в навколишньому житті, на заняттях, у побуті;
- розвиток краси в людських відносинах і бажання їх удосконалювати за допомогою набутих професійних знань, умінь і навичок.

У цьому плані необхідно, щоб уся система естетичного виховання у виші була єдиною та об'єднувала всі навчальні дисципліни, все суспільне життя здобувачів вищої освіти, де кожен навчальний предмет, кожен вид діяльності має робити свій

певний внесок у формування естетичної культури особистості студента.

Естетичне виховання сприяє активізації самосвідомості здобувачів, формуванню їхньої активної соціальної позиції, що ґрунтується на гуманістичних цінностях; гармонізує емоційно-комунікативну сферу та знижує гостроту реагування на стресові ситуації, тобто оптимізує поведінку курсанта та розширює його можливості для спілкування у спільній діяльності з колективом.

Немає сумніву в тому, що естетичне виховання відіграє велику роль у вихованні високоосвіченого, культурного і морального майбутнього юриста, забезпечує комплексний підхід до розвитку особистості, і проявляється це в її ставленні до людей, до професійних обов'язків, до мистецтва і до життя в цілому. Оцінюючи роль естетичного виховання в розвитку майбутніх правників, можна стверджувати, що воно сприяє формуванню їхнього творчого потенціалу, справляючи різноманітний позитивний вплив на розвиток особистості. Естетичне виховання, будучи одним із компонентів цілісного педагогічного процесу, покликане сформувати у студентів прагнення та вміння будувати своє життя за законами краси.

Роль естетичного виховання в розвитку особистості юриста, її всебічному формуванні важко переоцінити. Уже в давнину поширеною була думка про важливість естетики і краси в житті та діяльності людини. Про це, зокрема, йдеться в одній із притч Плутарха. Три раби везуть тачку з камінням. Кожному з них філософ ставить те саме запитання: «Навіщо ти везеш ці важкі камені?». Перший відповідає: «Наказали везти цю прокляту тачку». Другий каже: «Везу тачку, щоб заробити на хліб». Третій же сказав: «Будую прекрасний храм». Бачити в праці творчий початок краси – означає творити прекрасне і відповідно до нього перетворювати навколишній світ. Отже, естетичне виховання – цілеспрямований і систематичний вплив на студента з метою його естетичного розвитку, тобто формування творчо активної особистості, здатної сприймати й оцінювати прекрасне в природі, праві, суспільних відносинах з позицій естетичного ідеалу, а також відчувати потребу в естетичній діяльності.

Вважаємо за необхідне зробити кілька зауважень про творчість у діяльності юриста. Творчість – душа різноманітних форм естетичного освоєння дійсності, що є не просто пізнанням її, а певним перетворенням, бо передбачає «вбудовування» в неї і виробленого людиною її образу. Проблема творчості як особливого комплексного культурно-естетичного феномена заслуговує на спеціальний, ґрунтовний і детальний розгляд, а тут вона зачіпається лише в певному аспекті заявленої в монографії теми. Здатність до творчості, створення нового, такого, що раніше не було – є специфічно людським рівнем адаптаційної діяльності, що дає змогу людині найадекватніше реагувати на динаміку станів навколишнього світу і тим успішніше вписати своє людське буття в загальне буття світу. Творчість означає вдосконалення механізмів передбачення, антиципації, планування тощо, що будуються на розвитку уяви та фантазії. Усі ці механізми допомагають організувати випереджувальне відображення дійсності, без якого людині було б просто неможливо будувати свою діяльність цілеспрямовано, тобто розраховуючи на досягнення потрібного ефекту, в умовах постійно мінливого контексту життя.

Творчість розширює уявлення людини про саму себе, про свої можливості, свій внутрішній потенціал, роблячи її рівноправним учасником світових процесів становлення. Творча активність, переводячи психіку на вищий рівень функціонування, дає змогу відкривати й нові обрії та перспективи буття людини, сприяючи її реальному утвердженню у світі як роду та її психічному утвердженню як індивіда й особистості.

Творчий потенціал юриста характеризується низкою особливостей, які називають ознаками творчої особистості. На нашу думку, у системі якостей творчої особистості особливе місце посідає характер. Людині нічого не дається просто так. Усе, що вона прагне опанувати в пізнанні, мистецтві та практиці права чинить опір. У науці це називається опором матеріалу. Звідси зрозуміло, що творча людина повинна володіти достатньою енергією до подолання опору матеріалу, з яким має справу. Внутрішньо це проявляється в цілеспрямованості, зосередженості,

терпінні і, що важливо для юриста, у стійкості інтересу. Життєвий досвід кожного з нас свідчить: набагато більше тих, хто подавав надії, ніж тих, хто відбувся, розвинув свої потенційні здібності до рис характеру творчої особистості.

Для того щоб бути творчою особистістю, необхідно володіти певними знаннями та навичками. Найкращих результатів у будь-якій сфері діяльності досягають не аматори і дилетанти, а професіонали високої кваліфікації. Аксиомою є твердження, що юридична творчість ефективна, якщо вона ґрунтується на високій професійній компетентності. Тут, однак, треба наголосити, що якщо юрист замикається у своєму вузькопрофесійному світі, то він втрачається як особистість, неминуче звужується його загальна культура, а це напряду впливає на професійну компетентність.

Але характеру і знань ще не достатньо для творчого юриста. Є щось таке, що є обов'язковим для будь-якої людини, яким би талантом і майстерністю вона не володіла – це праця. Усе нове народжується на базі наполегливої, часто самовідданої праці, безперервного пошуку нестандартних, звільнених від догм, дій. Добре відомо, що широкої стовпової дороги немає ніде: ні в мистецтві, ні в науці, ні в інших галузях діяльності. «Сяючих вершин» у них досягають тільки працюючі. Немає широкої, рівної дороги і в діяльності юриста.

Юрист високої культури не просто широко ерудована людина. Це також високоінтелегентна людина. У вітчизняній культурі не освітній рівень і не рівень інтелектуальності завжди визначали сутність соціального явища, яке називається інтелігенцією. Головним тут були якості моральні, духовність людини, що впливають із почуття спільності з життям і долею народу, служіння в ім'я Батьківщини. З нашого життя якимось непомітно зникло поняття інтелігентності. А ще в минулому столітті саме юристів вважали інтелігентами в повному розумінні цього слова.

Можна стверджувати, що естетична творчість являє собою поле розгортання сутнісних сил людини, спосіб збереження і реалізації людського таланту і обдарування, людського «Я».

Значення естетичної культури особистості (в єдності естетичного споглядання, переживання і творчості) універсальне. Звідси очевидно, що завдання формування та розвитку естетичної культури юриста є завданням надзвичайно важливим.

Узагальнюючи, треба наголосити, що людина творчо ставиться до справи, якщо любить свою професію, усвідомлює її необхідність і користь та намагається виконувати свої обов'язки, зокрема й за «законами краси». Естетичне та естетика формує цілісну особистість у єдності її чуттєво-емоційної та інтелектуально-мисленневої сфер, ціннісних орієнтацій. Мистецтво вдосконалює творчі здібності юриста, спонукаючи його до діяльності за законами краси. У суспільстві діють багато сил, і краса, мистецтво – одна з них. Краса здатна «рятувати світ», але тоді, коли суспільно-руйнівні дії інших сил не знищують доценту все те, що творять право і мистецтво.

Отже, *естетична культура юриста* – це результат його естетичного виховання, покликаною забезпечити всебічне збагачення духовного світу, розвиненого почуття прекрасного, що допомагає сприйняттю і виконанню норм і правил професійної етики. Естетична культура юриста розкривається через аналіз специфічного прояву ціннісного ставлення юриста до себе, своєї професії, колег і клієнтів.

Естетика формує гармонійну особистість у єдності її чуттєво-емоційної та інтелектуально-мисленневої сфер, ціннісних орієнтацій. Мистецтво вдосконалює творчі здібності юриста, спонукаючи його до діяльності за законами краси. Справжній юрист може працювати плідно, не обмежуючи свою діяльність межами професіоналізму. У ній необхідно присутнє естетичне. Залучення до прекрасного в житті та мистецтві дає змогу з'ясувати й розвинути культуру юриста-практика через якість естетичних форм (прекрасне, потворне тощо), що спричиняють той чи інший позитивний або негативний вплив на юриста в процесі його професійної діяльності, а також з'ясувати загальні принципи організації всієї системи юридичної практики відповідно до вимог естетики (ідеал, естетичний смак тощо).

Немає особливої потреби в доведенні того, що естетичне

виховання спрямоване на формування гармонійної особистості юриста. Воно охоплює інтелектуальну, емоційну, вольову, ціннісно-орієнтаційну її сторони. Пронизує всі сфери життєдіяльності людини: і глибину її мислення, і тонкість почуттів, і характер вибірковості, і установки. Якщо естетичне навчання дає естетичні знання, то естетичне виховання є всеосяжним і визначає не тільки знання, а й характер людини. У процесі естетичного виховання естетика не просто засвоюється людиною як певне знання, а стає частиною її особистості. При цьому особистість формується під сукупним впливом естетичних теорій, природного і соціального світу, творів мистецтва і власне естетичної діяльності. Естетична вихованість передбачає єдність естетичних переконань особистості з її духовно-моральними орієнтаціями та самореалізацією в усіх формах діяльності. А це вимагає не тільки естетичного навчання, а й самовиховання: особистість набуває естетичних знань і переконань, естетичних смаків і мистецьких навичок, здібностей до творчості та сприйняття мистецтва. Естетичне виховання сприяє самопізнанню і самозаглибленню особистості, усвідомленню нею своєї цінності.

Естетичному вихованню чужі повчальність, суха дидактика. Вплив на особистість іде поволі, ненарочито. Цілі естетичного виховання настільки широкі, що відсутня пряма користь, але проявляється широка суспільна значущість процесу, людина орієнтується на вищі цінності культури, усвідомлюючи їх пріоритетне значення. Насамперед, естетичне виховання відточує безпосередньо естетичну царину свідомості: естетичний смак, ціннісні орієнтації, ідеали, установки, критерії. Бажаний оптимальний результат естетичного виховання – формування цілісної і гармонійної, творчо активної особистості, що володіє високою культурою. Головний показник естетичної вихованості юриста – його самостійні творчі особистісні дії, їхній гуманний характер, шляхетний тип поведінки, правильні манери та зовнішній вигляд, узгоджені з високим смаком.

ПИТАННЯ ДО САМОКОНТРОЛЮ

1. Як ви розумієте зміст поняття «культура»?
2. Культура юриста: назвіть поняття та основні види.
3. Надайте загальну характеристику культурі юриста.
4. Назвіть складові правової культури юриста, визначте її вплив на правову культуру суспільства.
5. Що таке «політична культура юриста»?
6. Розкрийте зміст принципу політичного нейтралітету у професійній діяльності юриста.
7. Як ви розумієте етичну культуру юриста?
8. Як ви розумієте естетичну культуру юриста?
9. Як ви розумієте психологічну культуру юриста?
10. Як ви розумієте інформаційну культуру юриста?
11. Як ви розумієте інтелектуальну культуру юриста?
12. Як ви розумієте національну та духовну культуру юриста?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення у професійній практиці. Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2020. 223 с.
2. Бабенко А. М., Борисова О. О. Юридична деонтологія : навч. посіб. Одеса : ОДУВС, 2022. 176 с.
3. Базь А. В. Правові конфлікти: способи їх вирішення та попередження. Національний авіаційний університет. Київ, 2020. 113 с. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/41417/1/%D0%91%D0%B0%D0%B7%D1%8C%20%D0%90.%D0%92.docx>.
4. Буга Г. С. Історичні витоки та сучасність юридичної освіти та науки в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1. С. 14–20.
5. Грищенко Н. В. Деонтологічна складова професійної підготовки працівників поліції. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наукових пр. Харків : ХНУВС, 2020. С. 22–24.
6. Десять основних правозахисних стандартів правильної поведінки для правоохоронних органів, POL 30/04/98, Лондон. Міжнародна Амністія.
7. Завальний А. М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 113–132.
8. Казначеев Д. Г., Настич Т. М. Забезпечення принципу гендерної рівності у правоохоронній діяльності. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наукових пр. Харків : ХНУВС, 2020. С. 31–33.
9. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Особливості діяльності національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 1(88). С. 25–34.
10. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Поняття, ознаки та види корупції. *Право і безпека*. 2022. № 1(84). С. 39–46.
11. Ковбаса В. М., Кузько Р. В., Дрозд Т. В. Діяльність національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні питання.

- Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 245–248.
12. Коментар Міжнародної асоціації юристів (ІВА) «Міжнародні принципи поведінки юристів».
 13. Курс лекцій з юридичної деонтології : навч. посіб. / за заг. ред. І. А. Логвиненка, І. Л. Невзорова. Харків : ХНУВС, 2022. 184 с.
 14. Лаврухін О. В., Кім К. В. Сутність поняття «Юридичний конфлікт». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2018. № 26. С. 61–63.
 15. Мирошниченко Т. М. Реалізація засади презумпції невинуватості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 118–122.
 16. Пендюра М. М. Поліцейська деонтологія : курс лекцій. Київ : 7БЦ, 2021. 277 с.
 17. Петришин О. В., Зінченко О. В. Юридична деонтологія : посібник. Харків : Право, 2017. 84 с.
 18. Попадіна Ю. Ю. Організація та діяльність органів прокуратури в умовах воєнного стану. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрями розвитку : матеріали Всеукр. наукової конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.)*. Одеса : Фенікс, 2022. С. 177–179.
 19. Радовецька Л. В. Юридична деонтологія. Від навчання до практики : навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 296 с.

Розділ 3

КОНФЛІКТИ ТА ЇХ ВИЯВ У ПРОФЕСІЙНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Загальна характеристика юридичних конфліктів

Конфлікт (від лат. *conflictus* – «зіткнення») – це протистояння між індивідами або ідентичними групами індивідів на основі незадоволення загальнолюдських потреб (конфлікт потреб) та інтересів (конфлікт інтересів).

Конфлікт виникає у разі зіткнення протилежних інтересів, позицій, поглядів, цілей і способів їх досягнення. Однак самої лише «поляризації» цих рушіїв комунікації замало: по-перше, суперечності повинні бути достатньо вагомими; по-друге, для конфлікту потрібні конкретні «кроки», тобто одна із сторін повинна проявити ініціативу, яка засвідчить зазіхання однієї особи на інтереси іншої, і має відбутися негативно забарвлена реакція цієї іншої сторони. Такі дії у своїй сукупності створюють інцидент. Відповідно, створюється конфліктна ситуація і конфлікт розвивається.

Конфліктна ситуація передбачає такі обов'язкові елементи:

- учасники конфлікту (дві або більше сторони, що мають несхожі або прямо протилежні цілі);
- об'єкт конфлікту (конкретне явище, причина, стан справ, навколо якого розгортається суперечка);
- рушійна сила – інцидент (факт зіткнення протилежних сил).

Інцидент відіграє роль каталізатора у конфлікті й виникає тоді, коли для цього створені необхідні передумови.

Конфлікт – це така ж природна форма взаємодії індивідів і соціальних груп у суспільстві, як співпраця і кооперація. Проте відкритим залишаються питання: що є основним спонукальним

фактором конфлікту, чому ми конфліктуємо.

Усі теорії причин значних соціальних конфліктів можна умовно об'єднати у дві великі групи:

(1) предметні – зовнішні щодо людини;

(2) функціональні – ті, що пов'язані з іманентно притаманними людині якостями і властивостями.

Щодо першої групи одразу спадають на думку причини, пов'язані з інтересами економічними. Ж.-Ж. Руссо, а за ним К. Маркс та їхні численні послідовники були переконані, що необхідно ліквідувати приватну власність, яка породжує експлуатацію й грабунок у суспільстві, а отже, є причиною усіх конфліктів між людьми.

Існує ще одне предметне уявлення про першопричину конфліктів – воно настільки наївне, що жоден серйозний мислитель не висловив його чітко. Йдеться про те, що якби усі люди були схожі: мали б одну релігію, одну мову, однаковий менталітет, то життя б на планеті стало б безконфліктним.

Юридичний конфлікт як протиборство суб'єктів права, пов'язане із застосуванням, порушенням або тлумаченням правових норм, має різні підстави. Він пов'язаний із суперечностями: по-перше, між нормативно-правовими актами; по-друге, між нормою нормативно-правового акта і практикою реалізації права; по-третє, між двома або кількома нормативно-правовими рішеннями; по-четверте, суперечністю між різними тлумаченнями права, правових норм.

У широкому розумінні конфлікти виникають і поза юридичними нормами, що зумовлено різноманітними чинниками економічного, політичного, соціально-культурного та соціально-психологічного характеру, які впливають на поведінку суб'єктів цих відносин.

Отже, причинами виникнення конфліктів є обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Обставини об'єктивного характеру ґрунтуються на суперечностях, що закономірно впливають із ситуації, яка об'єктивно склалася, в якій зіштовхнулися реальні потреби або інтереси кожної зі сторін.

Однак більшість суперечностей у суспільному житті виникає

із суб'єктивних чинників. Суб'єктивну сторону конфлікту характеризують мотив і цілі вчинення цього вчинку. Мотив – це внутрішня психологічна сторона того чи іншого вчинку. Мотивація поведінки суб'єкта може виражатися в корисливості, ненависті, помсті, образі, прагненні забезпечити себе матеріально тощо. «Юридичний конфлікт виникає з приводу різноманітних матеріальних, нематеріальних благ та інтересів, регульованих правовими нормами. Інакше кажучи, «об'єктом правового конфлікту є ті суспільні відносини, які регулюються й охороняються правом» (наприклад, конфлікт з приводу власності, охорони громадського порядку тощо). У міждержавних відносинах – це конфлікти між сторонами щодо тих відносин, які підпадають під дію норм міжнародного права.

Суб'єктами юридичного конфлікту здебільшого є фізичні (громадяни, іноземці, особи без громадянства, біженці, переселенці тощо) та юридичні особи (організації, що мають у власності, господарському віданні чи оперативному управлінні відокремлене майно і відповідають відповідно до зобов'язань за це майно, можуть від свого імені набувати та здійснювати майнові й особисті немайнові права, нести обов'язки, бути позивачами та відповідачами в суді. Сторонами правового конфлікту також можуть бути: посадові особи, органи держави, органи місцевого самоврядування, держава як суб'єкт у цілому.

Держава здебільшого виступає стороною конфлікту в міждержавних відносинах і у відносинах «особистість – держава». А індивід може бути суб'єктом конфлікту в цивільних, сімейних, трудових, адміністративних, кримінальних та інших правовідносинах.

Розуміння структури конфлікту, тобто того, що є його складовими елементами, багато в чому визначає спосіб аналізу конфлікту і пошуки способів його конструктивного вирішення. Структура юридичного конфлікту аналогічна структурі соціального конфлікту і може бути виражена такою формулою: $K = KC + C + I$, де: K – конфлікт; KC – конфліктна ситуація; C – сторони (суб'єкти) конфлікту; I – інцидент (пряме зіткнення суб'єктів конфлікту). Конфліктна ситуація – це напруженість у

відносинах між сторонами, викликана виникненням реальної життєвої суперечності, що ускладнює реалізацію їхніх інтересів. Наприклад, в організації, де назріла необхідність змін, можливе скорочення штатів, через що виникає об'єктивне підґрунтя конфлікту між співробітниками.

Конфліктна ситуація характеризується виникненням об'єкта конфлікту. Щоб стати об'єктом конфлікту, ця цінність має перебувати на перетині інтересів різних соціальних суб'єктів, які претендують на неї. Найчастіше об'єкт є об'єктивно або суб'єктивно неподільним, що стає причиною напруженості у відносинах між людьми, групами або інститутами.

Наприклад, якщо на вакантну посаду керівника претендують кілька людей, то ймовірна конфліктна ситуація, а надалі – конфлікт кандидатур. Можливе становище, коли об'єкта немає (він є лише плодом уяви учасників взаємодії), а конфлікт, однак, виникає.

Наприклад, фізична особа вважає, що інша людина має щодо неї агресивні наміри і, не вникнувши в суть справи, вживає превентивних заходів. Такий конфлікт називають хибним. Хибні конфлікти пов'язані з неправильним розумінням стороною конфлікту юридичної форми. Наприклад, у сфері сімейних стосунків сам факт подружньої зради не можна оцінити з погляду правомірності та протиправності, тому і конфлікт між дружиною і коханкою щодо «права на чоловіка» не може розглядатися як правовий. Хибний конфлікт зазвичай вирішується роз'яснювальними діями. Складність ситуації стосується не стільки змісту, скільки юридичної форми, і роблять висновок, що усвідомлення та виправлення помилок, якщо саме воно спричинило конфлікт, може його припинити.

У хибному конфлікті можливі чотири основні ситуації: а) сторона вважає, що перебуває з певною особою у правовідносинах, але насправді цього немає (орендар нежитлового приміщення не знає, що власник будови продав його іншій особі); б) зворотний варіант: сторона не усвідомлює, що перебуває у правовідносинах з іншою стороною (під час відкриття спадщини один зі спадкоємців не підозрює про існування інших); в) сторона

вважає, що супротивник діє незаконно, тичасом як дії іншої сторони є правомірними (витребування майна з чужого). Хибність ситуації тут стосується не стільки її змісту, скільки юридичної форми. На цій основі цілком можливий конфлікт.

Як уже було зазначено, сторонами юридичного конфлікту є фізичні та юридичні особи. Конфлікт між юридичними особами обов'язково набуває юридичного характеру, тому що між ними від самого початку складаються правові відносини і вирішується такий конфлікт переважно юридичним способом. Конфлікт, що відбувається між фізичними особами, може і не мати юридичного характеру.

З огляду на позицію, яку займають учасники, у конфлікті виокремлюють три групи суб'єктів: 1) безпосередні учасники (наприклад, правопорушник); 2) ті, що беруть непряму участь (підбурювачі, пособники, організатори конфлікту); 3) треті особи (посередники). Вони зацікавлені у вирішенні конфлікту. В юридичному конфлікті важливу роль відіграють судді, присяжні засідателі. На відміну від посередництва рішення суду має зобов'язуючу силу. Наявність третьої сторони є суттєвою рисою юридичного конфлікту.

Інцидент – найдраматичніша складова конфлікту, яка може настати в тому разі, коли одна зі сторін (інколи дві або кілька) ініціює активні дії проти опонента. В юридичному конфлікті це може бути факт подання позову або видача ордера на арешт.

«Спусковим механізмом» інциденту вважається будь-який привід або провокація як організований привід. Приводом інциденту в правовому конфлікті може стати виникнення юридично значущої ситуації. Наприклад, коли в колони мирних демонстрантів впроваджується провокатор, який ініціює бійку, то у влади виникає привід для їхнього розгону. Соціальний конфлікт, розвиваючись, проходить низку стадій від зародження до згасання (вирішення). На будь-якій зі стадій може виникнути юридично значуща ситуація, що перетворює соціальний конфлікт на правовий. Іноді конфлікт з моменту зародження має юридичний характер. Це відбувається тоді, коли сторони пов'язані правовими відносинами і взаємодія між ними протікає в царині первинних

правових явищ. Однак частіше юридичної форми конфлікт набуває в ході його розвитку. Динаміка юридичних конфліктів загалом повторює етапи розвитку соціальних конфліктів. Існують такі класичні стадії змішаних і перехідних конфліктів: 1) поява в однієї або обох сторін мотивів юридичного характеру (наприклад, рішення одного з подружжя під час сімейної сварки подати заяву про розірвання шлюбу); 2) виникнення правових відносин між сторонами, які перебувають у конфлікті (у наведеному вище прикладі вони виникли після подачі заяви до суду); 3) розвиток (зміна, припинення) правових відносин у зв'язку з розглядом справи юридичною інстанцією; 4) видання правового (правозастосовного) акта, що завершує конфлікт (наприклад, винесення судом рішення про розлучення). Це найпростіша схема динаміки юридичного конфлікту, на практиці ж послідовність стадій може бути іншою.

Динаміка юридичного конфлікту, коли в ньому беруть участь державні правозастосовчі (правоохоронні) органи, завжди спрямована на завершення конфлікту в межах закону і відповідно до нього, прикладом можуть слугувати сімейні, деякі трудові та цивільно-правові спори. У випадках із кримінально-караними діяннями мета одна: покарати винного через насильницьке втручання в конфлікт з метою його припинення. При цьому насильницькі, примусові заходи супроводжують юридичний конфлікт на всьому протязі його розвитку (оперативні заходи по затриманню злочинця, обрані запобіжні заходи та інші примусові дії (привід, огляд, обшук); застосування міри покарання, що призначається судом). Таким чином, юридичний конфлікт не можна розглядати як мирний перебіг подій щонайменше з двох точок зору: напруженість, а часто й насильство мають місце у взаємовідносинах суб'єктів – сторін, що конфліктують; те саме, але з іншим змістом і спрямованістю, відбувається і у відносинах хоча б однієї сторони з органами влади. Усе це перетворює юридичні конфлікти на вельми гостру форму боротьби їхніх учасників, хоча ця боротьба і відбувається в межах взаємовідноси закону. Варто звернути увагу на специфіку розвитку юридичного конфлікту в царині політичних або міжнаціональних

взаємовідносин груп населення, партій, соціальних верств. Юридичний елемент таких відносин виникає не відразу: він «оформлюється» в міру інституціалізації відносин. Наприклад, у міжнаціональному конфлікті виникає тема самовизначення нації, ідея створення власного державного утворення, а потім проголошення суверенітету, встановлення державних кордонів тощо.

Вирішити всі ці питання неможливе без ухвалення юридичних актів, видання законних рішень і розпоряджень. Тут і складається юридичний аспект конфлікту, який потім значною мірою рухається конституційними чи іншими «юридичними рейками». Практика показує, що юридична оболонка може приховувати в собі численні різноманітні розбіжності поглядів, суперечності та інші конфліктні ситуації. Внаслідок чого спостерігається таке явище, як відновлення або продовження юридичних конфліктів у тій чи іншій формі. Підтвердження тому слугує багаторазовий розгляд цивільних, адміністративних, кримінальних і трудових спорів у судах (апеляційна, касаційна та наглядова інстанції). А стосовно міжнародних справ, то тут спостерігаються багаторічні, якщо не вікові, суперечки політичного та юридичного характеру, що поновлюються часом за різних умов і з різними аргументами, але приховують під собою все те саме протистояння сторін, несумісність їхніх інтересів.

3.2. Способи вирішення конфліктів

Теорія юридичної конфліктології знає кілька способів вирішення соціального конфлікту. Зокрема, сторони, що конфліктують, можуть самотійно або із залученням третьої сторони спробувати вийти зі стану конфлікту трьома способами:

- 1) насильство;
- 2) роз'єднання;
- 3) примирення.

У разі використання примирення сторони повинні виявити прагнення до співпраці та заявити свої позиції. Зазвичай це

нелегкий спосіб вирішення конфлікту, причому позиції, що заявляються сторонами, повинні бути позиціями сили, а не слабкості. Такий спосіб вважається одним з оптимальних, він передбачає розгляд сторонами одна одної як рівних, точність інформації, взаємну повагу.

Крім того, конфлікт може бути вирішений на різних стадіях. У деяких випадках його розвиток можна призупинити на ранніх стадіях, коли сторони тільки вступили в протиборство і відчули перші незручності та втрати. В інших випадках конфлікт вирішується вже тоді, коли їм завдано непоправної шкоди (загибель людей, руйнування житла, знищення майна тощо). Поширений спосіб вирішення конфліктів – втручання тих чи інших миротворчих сил. Ці сили можуть впливати як на саму конфліктну ситуацію (1), так і на обставини, що підтримують конфлікт (2), а також на його учасників (3).

Одне з найважливіших правил успішного вирішення конфлікту – не протиставлення «правої» і «неправої» сторін, навіть якщо вони справді можуть бути так позначені, а пошуки такого вирішення, яке б, якщо є змога, повністю або хоча б частково задовольняло інтереси обох сторін.

Основа конфлікту – суперечності між інтересами суб'єктів. Тому найкращий і найрезультативніший спосіб вирішення конфлікту – це усунення зазначених суперечностей.

Цей спосіб, на жаль, не завжди доступний. До того ж треба враховувати відмінність типів суперечностей (явні, приховані, об'єктні, безоб'єктні), їхні рівні, особливості суб'єктів, а також об'єктивні можливості, які наявні у сил, що прагнуть припинення конфлікту. «Якщо підсумувати основні способи усунення суперечностей, що лежать в основі конфлікту, то ними можуть бути такі: усунення об'єкта конфлікту; поділ об'єкта конфлікту між сторонами; встановлення черговості або інших правил обопільного використання об'єкта; компенсація одній зі сторін за передачу об'єкта іншій стороні; розведення сторін конфлікту; перенесення відносин сторін в іншу площину, що передбачає виявлення в них спільного інтересу тощо. Вирішення конфлікту – це, по суті, досягнення угоди щодо спірного питання між

учасниками. Цю думку поділяють багато авторів. Є три головні види такої угоди:

- 1) угода внаслідок збігу думок сторін;
- 2) угода відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили;
- 3) угода, нав'язана однією зі сторін, що протидіють. Неважко побачити, що в першому і третьому випадках вирішення конфлікту передбачає обопільну активність суперників.

Міжнародна і внутрішньополітична практика показує, що в більшості випадків процес вирішення конфлікту не можна трактувати як одностороннє нав'язування волі сильнішого партнера слабшому. І це зрозуміло, бо якщо рішення нав'язане, воно довго не проіснує, конфлікт у тій чи іншій формі відновиться. Тому, суворо кажучи, силове, зокрема військове, вирішення конфлікту є здебільшого ілюзорним.

Програш війни тягне за собою реваншистські настрої і прагнення до повернення втрачених інтересів. Але як бути, якщо рішення, що задовольняє обидві сторони, знайти не вдається? Така ситуація здатна в деяких випадках спричинити зміну спрямованості конфлікту. Це означає не тільки заміну предмета і мотивів протистояння сторін, але іноді й заміну самих учасників. У судовій практиці у цивільних і трудових спорах подібна ситуація трапляється не так уже й рідко. Часто трудові та цивільно-правові спори переростають у сутяжництво, чвари, які тривають роками. Давно вже немає предмета конфлікту, змінився і склад керівників установи, які ухвалювали спірне рішення, а скаржник усе продовжує домагатися зміни ситуації на свою користь, не звертаючи уваги на вимоги закону. Тут відбувається підміна мотивації, наявний «зсув мотиву на мету». Інакше кажучи, конфлікт деформується, набуваючи нових рис. Зусилля осіб і груп, спрямовані на запобігання конфлікту, повинні враховувати в усіх випадках інтереси не однієї, а обох сторін. Нехай неправа одна сторона, а інша безгрішна. Але й у першій сторони є свої інтереси, і якщо їх узагалі ігнорувати, то конфлікт може тимчасово затихати, але не зникне.

Фахівцями-конфліктологами розроблено низку прийомів

мирного вирішення конфлікту, зокрема з'ясовано необхідні для цього чинники. До них належать, зокрема, такі:

– інституціональний: існування в суспільстві механізмів для проведення консультацій, переговорів і пошуку взаємовигідних рішень, зокрема й механізмів у межах законодавчої, судової та виконавчої влади;

– консенсуальний: наявність згоди між сторонами, що конфліктують, стосовно того, що повинно являти собою ухвалене рішення;

– фактор кумулятивності: що він менший, то більша ймовірність мирного врегулювання. Інакше кажучи, добре, коли конфлікт не обростає новими проблемами й учасниками;

– фактор історичного досвіду, зокрема прикладів вирішення подібних конфліктів. Тут важливу роль можуть відіграти старійшини та інші поважні особи;

– фактор рівноваги сил: якщо сторони, що конфліктують, приблизно рівні за можливостями примусу, то вони будуть змушені шукати способи мирного вирішення конфлікту;

– психологічний: багато що залежить від особистісних особливостей тих, хто ухвалює рішення під час конфлікту. Не тільки в міжнаціональних, а й у багатьох інших конфліктах може бути використаний такий метод, як розведення сторін, їхня ізоляція одна від одної. У побутовому конфлікті це, наприклад, розселення сусідів, у сім'ї – розлучення, в управлінні – переведення співробітників, які конфліктують, у різні відділи.

У міжнародній практиці розведення сторін передбачає встановлення «коридору безпеки», введення миротворчих сил тощо. Природно, що розведення сторін може зустріти опір сил, що протидіють, але іноді, як показала міжнародна практика, воно єдино ефективне. Важливо також впливати на ідеологічні та соціально-психологічні елементи конфлікту, зокрема намагатися розвіяти хибні уявлення й про іншу сторону, що конфліктує, про її дії та мотиви поведінки. Таких викривлених уявлень, упереджень, неправдивої інформації, чуток буває зазвичай чимало, а в міжнаціональних відносинах – особливо.

За однією із класифікацій методів подолання конфліктів їх

поділяють на прямі, опосередковані та методи усунення причини конфлікту. Зупинімося детальніше на перших двох видах.

До прямих методів можна віднести відкриту дискусію між учасниками конфлікту в присутності авторитетних осіб, під час якої заслуховуються аргументи кожної із сторін. Обов'язкова вимога – уникання емоційних реакцій, зосередження на фактах та прийнятних у суспільстві установах. Прямим методом вважаються санкції, які застосовують до обох або однієї із сторін, що конфліктують, а також «розведення» учасників конфліктів у просторі, усунення можливостей для їх спілкування.

Опосередковані методи подолання конфлікту засновані на таких принципах:

(1) принцип «сплеску почуттів». Якщо людині дати змогу проявити свої негативні емоції, то поступово вони трансформуються у позитивні. Важливо, аби той, хто «виплескує» емоції, не сприйняв уважне ставлення іншого учасника конфлікту за згоду;

(2) принцип «емоційного заміщення», що ґрунтується на позиції, яку зазвичай займає якась із сторін конфлікту – це позиція «безпідставно ображеної людини». Якщо висловити щире співчуття такій людині щодо «незвичного» для неї способу поведінки й акцентувати на її кращих особистісних якостях (це повинні бути не лестощі, а прояв поваги і розуміння), то відбудеться заміщення у сприйнятті свого «образу» – із негативного на позитивне;

(3) принцип «авторитетного третього», згідно з яким одна сторона конфлікту повинна почути від авторитетної для неї особи схвальні відгуки щодо себе, висловлені іншою стороною;

(4) принцип «оголення агресії», коли відбувається навмисне загострення конфлікту у замаскованій формі: в інтелектуальному двобої, спортивних змаганнях тощо;

(5) принцип «примусового слухання», який передбачає, що відповіді на претензію опонента передуватиме дослівне повторення його репліки. В такому разі увага переноситься на зміст того, що говорить опонент. Більшість конфліктів переходять у стадію загострення саме через те, що сторони, які конфліктують,

не в змозі почути одна одну;

(6) принцип «обміну позиціями» полягає у тому, що одному з опонентів пропонується подумки зайняти позицію іншого і від його імені висловити собі претензії. Тим самим сторони, що конфліктують, отримують змогу подивитися на проблему очима іншого учасника конфлікту;

(7) принцип «розширення духовного горизонту», суть якого полягає в демонстрації сміховинності, абсурдності, безпідставності конфлікту. Завдання полягає в тому, щоб сторони переконалися у відсутності перспектив протистояння;

(8) принцип «пошуку спільного ворога», відповідно до якого опоненти ухвалюють рішення «припинімо сваритися між собою, аби об'єднати зусилля для боротьби з тим, хто є для нас ворогом». У романі письменника-фантаста Г. Уелса «Війна світів» є іронічне зауваження: «Тільки поява ворожих марсіан змогла б припинити багатовікову ворожнечу між французами та англійцями».

За іншою класифікацією способи вирішення конфліктів зводяться до п'яти варіантів типу поведінки, що їх повинна вибрати людина в разі перших симптомів конфліктної ситуації.

Це зокрема:

1) ухилення – людина (група людей) прагне уникати дій, які провокують інцидент. Така роль пасивного спостерігача притаманна особам, які не зацікавлені у змінах, прагнуть уникнути загострення суперечностей;

2) згладжування – тип поведінки, який має багато спільного з попереднім. При цьому не помічаються ознаки майбутнього конфлікту, йде активна профілактика його вияву, ліквідовуються чи завуальовуються суперечності сторін;

3) примус – контроль над ситуацією і регулювання її розвитку. У разі небажаного напряму розвитку конфлікту особа, яка наділена владою і повноваженнями, втручається і силовими методами впливає на ситуацію, спрямовує конфлікт у бажаний напрям;

4) компроміс – тимчасове або нейтральне вирішення проблеми, що умовно задовольняє всі сторони, які беруть участь у конфлікті. Опоненти йдуть на взаємні поступки, частково

погоджуються з позицією іншої сторони або ж відкладають вирішення питання на майбутнє, залишаючи його відкритим;

5) вирішення конфлікту – найбільш бажаний і радикальний спосіб розвитку конфліктної ситуації. Сторони детально ознайомлюються з аргументацією як «за», так і «проти», йдуть на взаємні поступки, вузлові питання вирішують колективним ухваленням рішень.

Тисячоліттями вироблялися різноманітні техніки пом'якшення конфліктів, серед яких найдавніша – віртуалізація. Вона передбачала «програвання» конфлікту, його інсценування. Наприклад, Олімпійські ігри у давньому світі, гладіаторські бої, лицарські турніри, що дозволяли знімати напругу і давали вихід імпульсу агресії. Сучасна людина намагається дати вихід емоціям за допомогою екстремальних видів спорту.

В умовах переживання у щоденній професійній діяльності численних конфліктних ситуацій різного рівня складності юристу треба пам'ятати: вихід із конфлікту є необхідним комунікативним ефектом, що забезпечує основну функцію комунікації – встановлення й підтримання контакту між комунікаторами; найбільш ефективними для вирішення конфлікту є прояв доброзичливості, розуміння іншої людини, готовність до співпраці і зрештою – гумор. Бернар Шоу говорив: «Розсмішіть людину, якщо ви хочете відвернути її від бажання вас повісити».

3.3. Управління конфліктами у просторі юридичної комунікації

Якщо конфлікту не вдалося запобігти або юрист підключився до роботи в ситуації, коли розбіжності між сторонами перейшли в «гарячу» фазу, знадобляться навички конфлікт-менеджменту в переговорах між сторонами. Від спрощеного прикладу з дітьми та апельсином ми переходимо до стратегій та інструментів пошуку Win-Win-рішення, які може застосувати юрист у роботі з конфліктом. Нижче ми розглянемо основні проблеми, що заважають сторонам знайти взаємовигідне рішення, і практичні

інструменти, що дадуть змогу їх подолати.

На початковому етапі завдання юриста, який бере на себе роль конфлікт-менеджера, полягає в тому, щоб перетворити деструктивний конфлікт на конструктивний.

Деструктивний конфлікт характеризується тим, що сторони бачать головну проблему одна в одній і витрачають час і сили на боротьбу, завдаючи одна одній шкоди і викликаючи удари у відповідь.

Перехід до конструктивного конфлікту відбувається тоді, коли проблеми та суперечності ще не вирішені, проте сторони відмовляються від взаємних звинувачень і ударів на користь спільної роботи над проблемою, об'єднуються проти неї. Перед початком переговорів юристу необхідно посилити мотивацію довірителя до мирного вирішення конфлікту. Найкраще дати довірителю детальну консультацію про потенційний розвиток ситуації в разі, якщо конфлікт не буде вирішено. Для цього необхідно глибоко проаналізувати судову практику й описати перспективи справи, показуючи сильні сторони позиції не тільки самого довірителя, а й його опонента. Довіритель повинен чітко усвідомлювати «ціну», яку йому доведеться заплатити за вибір стратегії конфронтації. До цієї ціни входять прямі фінансові витрати, витрачений час, а також економічні збитки та можлива упущена вигода від руйнування відносин. Сторони також мають розуміти і плюси, пов'язані з вирішенням конфлікту, які мотивуватимуть їх стати на непростий пошуку компромісу.

Нижче ми наведемо низку кроків та інструментів, необхідних для того, щоб перевести деструктивний конфлікт у більш конструктивний стан.

1. Визначити поле конфлікту.

Хто входить у поле конфлікту? Найочевидніше:

дві сторони (сторона 1 і сторона 2). Вони стикаються і борються за відстоювання своїх інтересів. У сторін є свої ОУР (особи, які ухвалюють рішення) і ОДУР (особи, які дійсно ухвалюють рішення).

Але насправді поле конфлікту набагато ширше. У конфлікті

можуть виявлятися провокатори і підбурювачі – ті, хто посилює його. Їм навіщось потрібно, щоб ці дві сторони зіткнулися в конфлікті. Можуть бути присутніми спостерігачі, в яких немає особливої мети. Вони не підбурюють, не отримують жодного зиску від конфлікту і просто спостерігають за ним, однак при цьому їхня роль дуже значуща. Чому? Тому що дуже часто неможливо вирішити конфлікт, якщо є спостерігачі. Багатьом людям складно вибачитися, складно піти на поступки просто тому, що все відбувається публічно.

У якийсь момент людина може не стільки битися за позицію, скільки за «збереження обличчя», тому що позиція часто зростається з его людини. Іноді саме усунення спостерігачів (через перехід в особисте обговорення) допомагає вирішити найбільш невирішені конфлікти.

Є в конфлікті й жертви. Іноді сторони, які конфліктують, не є прямими жертвами. Трапляється, що жертвами стають треті особи. Найяскравіший приклад – діти, які страждають унаслідок розлучення батьків. У корпоративних конфліктах, у яких б'ються співвласники, часто страждають працівники, які втрачають робочі місця через розвал компанії. Бувають у конфлікті й вигодонабувачі.

Коли юрист аналізує конфлікт, важливо визначити і врахувати ролі кожного його учасника. Сторони можуть битися дуже довго, але усвідомлення того, хто насправді від їхнього конфлікту страждає, хто (і що) набуває і хто підбурює, може допомогти зменшити загострення пристрастей і навіть визначити конструктивний спосіб вирішення конфлікту.

2. Визначити чіткі позиції.

Якщо конфлікт затяжний, то до моменту підключення юриста у сторін зазвичай накопичується безліч взаємних претензій, які являють собою своєрідний «клубок» із конкретних вимог і різних докорів. Для того щоб перейти від позицій до інтересів, спочатку необхідно сформулювати позиції, стосовно яких буде йти обговорення. Позицію важливо визначити як з погляду минулого, ставлячи запитання про те, що саме сталося в попередніх відносинах сторін, так і з урахуванням подальших

перспектив (як кожна зі сторін бачить для себе ідеальне вирішення ситуації, чого вона хоче від свого опонента).

У визначенні позиції сторін конфлікту юристу може допомогти такий інструмент, як «*Карта конфлікту*», спираючись на яку юрист спільно з довірителем визначає:

1. Предмет конфлікту (що саме сталося).
2. Взаємні вимоги сторін (що саме кожна зі сторін вимагає від іншої / хто і що повинен зробити, в які терміни).
3. Взаємні інтереси сторін (чого насправді домагається кожна сторона / у чому її справжні потреби).
4. Побоювання сторін (чого побоюється кожна сторона і чому / як можна зняти ці побоювання / що для цього може зробити інша сторона).

3. Знизити емоційну напругу.

На початковому етапі вирішення конфлікту рівень емоційної напруги між сторонами настільки високий, що вони практично не можуть взаємодіяти одна з одною без розкручування «спіралі негативу» із взаємних докорів і звинувачень. Оскільки пряме спілкування між сторонами, що сперечаються, на цьому етапі є неконструктивним, юрист може використати інструмент, який називається «*Стіна*».

Юристу варто спорудити між сторонами невидиму стіну і запропонувати їм на першому етапі спілкуватися виключно через нього як через не зацікавлену в конфлікті особу. Якщо сторони продовжать взаємні суперечки, треба нагадати про «Стіну» і знову сфокусувати спілкування на собі. Якщо рівень емоційного напруження надто високий, юристу на початку вирішення конфлікту можна проводити окремі зустрічі з кожною стороною для того, щоб без емоційного напруження виявити їхні справжні інтереси та обговорити перспективи вирішення конфлікту.

4. Стати перекладачем з емоційної мови на українську.

Доволі часто виникають ситуації, коли обидві сторони мають різний життєвий досвід, що дуже ускладнює комунікацію між ними. Наприклад, один бізнесмен у минулому провів кілька років у місцях позбавлення волі, тому деякі слова його опонента (здавалося б, абсолютно нейтральні) він сприймав як пряму образу

і провокував загострення конфлікту.

У разі наявності таких проблем юристу, який працює над вирішенням конфлікту, можна використати інструмент, який називається «*Деконтейнування*». На практиці це означає, що юрист повинен стати кимось на кшталт перекладача з емоційної мови на мову комунікатора, виокремлюючи в мові сторони «слова-контейнери» та постійно уточнюючи їх, визначаючи смисли, що в них вкладаються («Скажіть, що саме ви розумієте під «Завжди хотів підставити»?») або «Поясніть, у чому конкретно виражалось те, що, за вашими словами, ви «Завжди хотіли допомогти»?»).

Деконтейнування дає змогу сторонам почути і зрозуміти одна одну, побачити смисли і значення, які вони вкладають у свої слова. Це знижує емоційну напруженість, дає змогу побачити, що опонент насправді обстоює власні інтереси, а не прагне «нашкодити» всіма силами.

Для того щоб не допустити спотворення смислів, юристу після висловлювання сторони важливо уточнювати сенс сказаного за допомогою простого запитання: «Чи правильно я вас зрозумів?». Після цього юрист говорить про те, як він почув позицію сторони. Якщо сторона підтверджує правильність сприйняття, можна рухатися далі, якщо ж ні, важливо уточнити істинний сенс сказаного, щоб дрібні суперечності не призвели згодом до глобального незрозуміння.

5. Створити атмосферу поваги та довіри.

Щоб сторони змогли перейти від конфронтації до кооперації, юристу-конфлікт-менеджеру необхідно створити в межах переговорів атмосферу поваги та довіри.

Юдина може розслабитися, перестати захищатися і нападати тільки в той момент, коли бачить, що її приймають такою, якою вона є, не намагаються змінити і переробити. Для цього юристу необхідно створювати конструктивний простір обговорення і припиняти деструктив, емпатично вислуховуючи кожну сторону, уточнюючи, показуючи, що її позиція була ним почута і зрозуміла. Це демонструє цінність позиції кожного і стимулює сторони до активнішого і глибшого обговорення. Довіра, по суті, базується на тому, що учасники конфлікту розуміють наявність для іншої

сторони вигод від його вирішення. Якщо сторони зібралися на переговори й обговорюють вирішення конфлікту, це означає, що жодна з них не має достатніх сил для того, щоб вирішити проблему з вигодою для себе в односторонньому порядку. А отже, сторони залежать одна від одної, бо кожній з них важливо знайти рішення, дійти консенсусу. Акцентування на цій взаємозалежності юристом повинно донести до сторін те, що вони перебувають в «одному човні», і для того щоб домогтися того, що їм потрібно, необхідно почати домовлятися.

б. «Збільшити пиріг перед поділом». Майбутнє замість минулого.

Найчастіше мислення в дусі «Виграв/Програв» ґрунтується на внутрішній переконаності сторін у тому, що ресурс, який вони ділять, обмежений. Апельсин всього один, і його може отримати або один, або інший. Одна з базових стратегій у конфліктології – «Збільшити пиріг перед поділом». Вона передбачає, що навіть після спаду емоційної напруги сторони насамперед починають шукати підхід у стилі компромісу, коли кожен відмовляється від частини своїх вимог в обмін на таку саму відмову опонента. Це буде непоганим варіантом вирішення конфлікту, особливо якщо альтернативою є війна на знищення, однак не підведе до вирішення в дусі «Виграв/Виграв». Емоційне напруження, притаманне конфлікту, формує «тунельний зір», коли фокус уваги сторін звужується настільки, що вони бачать лише кілька найпростіших і найповерхневіших варіантів.

Для консенсусного рішення необхідно розширити діапазон варіантів.

ПИТАННЯ ДО САМОКОНТРОЛЮ

1. Надайте визначення поняття «конфлікт».
2. Які обов'язкові елементи передбачає така конфліктна ситуація?
3. Усі теорії причин значущих соціальних конфліктів можна умовно об'єднати у дві великі групи. Назвіть їх.
4. Надайте визначення юридичного конфлікту.
5. Чим характеризується конфліктна ситуація?
6. Які три групи суб'єктів виокремлюють у конфлікті?
7. Які способи вирішення конфліктів ви знаєте?
8. Назвіть стадії розвитку конфліктів.
9. Охарактеризуйте юридичні способи та стилі вирішення конфліктів.
10. Розкрийте поняття та види стилю керівництва.
11. Фахівцями-конфліктологами розроблено низку прийомів мирного вирішення конфлікту. Назвіть їх.
12. На яких принципах засновані опосередковані методи подолання конфлікту?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабенко А. М., Борисова О. О. Юридична деонтологія : навч. посіб. Одеса : ОДУВС, 2022. 176 с.
2. Базь А. В. Правові конфлікти: способи їх вирішення та попередження. Київ : Національний авіаційний університет, 2020. 113 с.
3. Буга Г. С. Історичні витоки та сучасність юридичної освіти та науки в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1. С. 14–20.
4. Грищенко Н. В. Деонтологічна складова професійної підготовки працівників поліції. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наук. пр. Харків : ХНУВС, 2020. С. 22–24.
5. Десять основних правозахисних стандартів правильної поведінки для правоохоронних органів, POL 30/04/98, Лондон. Міжнародна Амністія.
6. Завальний А. М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 113–132.
7. Казначеев Д. Г., Настич Т. М. Забезпечення принципу гендерної рівності у правоохоронній діяльності. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наукових пр. Харків : ХНУВС, 2020. С. 31–33.
8. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Особливості діяльності національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 1(88). С. 25–34.
9. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Поняття, ознаки та види корупції. *Право і безпека*. 2022. № 1(84). С. 39–46.
10. Ковбаса В. М., Кусько Р. В., Дрозд Т. В. Діяльність національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 245–248.
11. Коментар Міжнародної асоціації юристів (ІВА) «Міжнародні

принципи поведінки юристів».

12. Курс лекцій з юридичної деонтології : навч. посіб. / за заг. ред. І. А. Логвиненка, І. Л. Невзорова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 184 с.

13. Лаврухін О. В., Кім К. В. Сутність поняття «Юридичний конфлікт». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* 2018. № 26. С. 61–63.

14. Мирошниченко Т. М. Реалізація засади презумпції невинуватості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 118–122.

15. Пендюра М. М. Поліцейська деонтологія : курс лекцій. Київ : 7БЦ, 2021. 277 с.

16. Петришин О. В., Зінченко О. В. Юридична деонтологія : посіб. Харків : Право, 2017. 84 с.

17. Попадіна Ю. Ю. Організація та діяльність органів прокуратури в умовах воєнного стану. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку : матеріали Всеукр. наукової конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.).* Одеса : Фенікс, 2022. С. 177–179.

18. Принципи Міжнародної асоціації юристів (ІВА) щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій (пер. з англ.).

19. Радовецька Л. В. Юридична деонтологія. Від навчання до практики : навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 296 с.

20. Уварова О. О. Права жінок та гендерна рівність : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 204 с.

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

Марченко Олена Вікторівна

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Редактор, оригінал-макет – *А. В. Самотуда*
Редактор *О. М. Врублевська*

Підп. до друку 15.11.2024. Формат 60x84/16. Друк – цифровий. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 9,77. Обл.-вид. арк. 10,50. Наклад – 25 прим. Зам. № 18/24-нп

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК No 8112 від 13.06.2024